

**DE
LIBRORVM ANTIQVORVM
CAPITVM DIVISIONE
ATQVE SVMMARIIS.**

**ACCEDIT DE CATONIS DE AGRICVLTURA
LIBRO DISPVTATIO.**

DISSERTATIO INAVGVRALIS

**QVAM AVCTORITATE ET CONSENSV AMPLISSIMI
PHILOSOPHORVM IN ACADEMIA PHILIPPINA MAR-
PVRGENSI ORDINIS AD SVMMOS IN PHILOSOPHIA
HONORES RITE CAPESSENDOS**

SCRIPSIT

ROBERTVS FRIDERICI

CASELLANUS.

MARPVRGI

TYPIS ROBERTI NOSKE BORNENSIS

MCMXI.

Dissertatio Referente Theodoro Birt ab amplissimo philosophorum
ordine adprobata die 22 mensis Aprilis a. MCMXI.

Pal, 24/1/37

THEODORO BIRT
S.

22/2

Quamquam plurimae fere quaestiones, quae ad antiquorum rem librariam pertinent, his temporibus pertractatae atque propremodum explicatae sunt, tamen de una vel altera re disputatio nondum ad finem est perducta. Huc spectant, quas mihi tractandas proposui, quaestiones de libris antiquis in capita divisas, de capitum inscriptionibus, de indicibus capitum sive summariis.

In codicibus enim manuscriptis, quibus scriptores antiqui memoriae traduntur, permulti libri prosa oratione conscripti in capita disponuntur, quae vario modo distincta interdum etiam numerorum notis et lemmatis¹⁾ instructa sunt. Praeterea in libris haud paucis singula lemmata uno in loco conscripta videmus, ita ut capitum index vel summarium exstat. Quod tamen non semper eundem locum obtinet: immo, si omnium librorum capita complectitur, vel ante primum librum positum est vel suum quemque librum praecedit.

Iam quaeritur utrum antiquis temporibus divisio, lemmata, indices nota fuerint an medio aevo tribuenda et quo fere modo orta sint.

Plerique viri docti, cum antiquos libros in capita dispositos fuisse negarent, divisionem, quam in codicibus exstare dixi, et capitum lemmata delenda esse iudicaverunt. Summariorum autem usum antiquis fortasse notum fuisse concedunt. Neque vero quemquam fere eorum, qui divisionem et capitum lemmata e veterum scriptorum libris pellebant, in has res accuratius inquisivisse vidi.

Itaque iudicia, quae paucis verbis plerumque in editionum praefationibus viri docti tulerunt, undique nobis conquirenda

---

¹⁾ Liceat mihi hac forma uti; neque enim, ut exemplo utar, „epigrammatibus“ dicunt, sed „epigrammatis“.

sunt, nisi quod unus Io. Matthaeus Gesner paulo uberius de librorum divisione et capitum inscriptionibus egit.¹⁾ Qui quasi diiudicatam rem tractaret, non diiudicandam, haec fere verba fecit:

Antiquis temporibus ne unum quidem librorum genus a scriptoribus in capita divisum est. Quod optime demonstratur Ovidii Metamorphosis et Plinii Naturali Historia.²⁾

Divisio autem, quam nunc habemus, originem traxit a summariis illis, quae libris miscellaneis adici solebant. Sed ne haec quidem summaria singulis librorum partibus adscribebantur; verum uno in loco ea sub conspectum legentis ponere solebant scriptores, velut Valerius Soranus, Plinius, Gellius, Columella alique. Neque ii tituli, quos libro suo adiectos esse Palladius ipse testatur,³⁾ inscriptiones fuerunt ab orationis serie seiunctae, sed ipsis primis capitum verbis argumenta indicabantur. Talibus titulis fortasse Cato quoque librum suum instruxit.

Nihil igitur nisi summaria illa Gesnero iudice causam prae-buerunt, qua capitum divisio oreretur.

Librarii enim vel scriptorum ipsorum argumenta ex summariis petita vel alia lemmata, quae ipsi sua sponte sibi finxerant, suis locis in contextum intulerunt. Atque primum margini talia additamenta committebantur; inde autem paulatim inter verba scriptoris ipsa irrepserunt. Quotiens vero prima capitum verba lemmatis instar esse poterant, iis ipsis librarii pro inscriptionibus uti solebant. Cum autem libri antiquissimi distinctione carentes uno tenore conscripti fuerint, homines illos

¹⁾ Scriptores rei rusticae veteres Latini e recensione Io. Matthaei Gesneri studiis societatis Bipontinae. Biponti a. 1787 vol. I p. 48—53.

²⁾ At haec exempla minime sunt idonea. Nam Metamorphoses ad plane diversum genus litterarum pertinent neque quicquam habet offensionis, quod alius fuit usus in libris sermone poetico, alius in operibus pedestri oratione conscriptis. Quin etiam poetae inveniuntur, quorum opera simili ratione atque libri prosa oratione conscripti disposita et lemmatis instructa sint; ut alios omitam, Lucretium nominare sufficiet. Iam vero Plinii Naturalem Historiam haud magis divisione caruisse quam Gellii Noctes Atticas aliaque opera similia ego quidem prorsus confido. Denique duobus exemplis sescentis fere repugnantibus nihil probatur.

³⁾ Pallad., op. agr. cult. Oct. XII, 9.

indoctos saepe falso et inepto loco lemmata posuisse mirandum non est.

Iam vero initia capitum, quippe quae non solum suo loco scripta essent, sed etiam inscriptionum vice fungerentur, facillime altero loco omitti poterant; contra, inscriptiones a librariis confectae hic illic in contextum pervenerunt. Itaque haud raro statuendum est lemmata illa spuria genuinis scriptorum verbis detrimento fuisse.

Summam denique eorum, quae exposuit, Gesner ipse his verbis fecit:

I. Rubricae, quae hodie interpositae leguntur Catoni et reliquis vehementer invicem inter se discrepant, ut nulli fere libro cum altero conveniat . . . .

II. Sententiae auctoris saepe adversantur, vel quod distrahunt, quae coniuncta esse debebant, vel quod vix partem aliquam attin-gunt eorum, quae tamen comprehendere videntur omnia.

III. Quae tolerabilia sunt, ea fere ex ipsorum verbis aucto-rum repetita, aut plane ex lemmatum statione ad contextum ora-tionis revocanda sunt.

Haec, quae Gesner commentatiuncula illa effecisse sibi visus est, paulo accuratius¹⁾ rettuli, cum plerosque editores usque ad haec fere tempora in eius iudicio acquievisse vidissem. Divisionem nimirum in codicibus servatam debebant et lemmata, si qua exstabant, ipsa quoque e contextu omnino eicere aut detrudere in apparatus criticum consueverant. Brevissime in editionum praefationibus profiteri solent se aut hoc aut illud fecisse *divisione et lemmatis sine dubio spuris*. In argumen-torum autem, quibus hanc sententiam confirmant, numero primum fere locum obtinet illud *divisio auctoris consilio repugnat* aut *divisio persaepe inepta est* aut *lemmata argumenta capitum non recte referunt*; quae crimina editores non ita raro si minus

¹⁾ Passim ad haec iudicia mihi recurrendum erit. Sententiam autem docti illius viri longe a vero aberrare mihi quidem persuasum est, quin etiam, ut ingenue dicam, quod sentio, disputatione eius optime demonstratur, quomodo tales quaestiones instituere non liceat. Nam ille, quod facile intelleget, qui verba eius ipsa perlegerit, nulla fere instituta quaestione, quae ei videbantur, pro rebus probatis venditavit.

plane inania sibi finxerunt, at certe valde exaggeraverunt; ita ut acrius intuenti per se fere corruant atque collabantur. Longe vero molestissimum est, quod editores haud pauci harum rerum quippe minuscularum ne verbo quidem mentionem faciendam esse censuerunt, ut saepe vix diiudicari possit, utrum in codicibus divisio lemmataque exstent necne.

Quamquam igitur nullo modo constabat antiquos libros in capita non esse divisos, tamen nemo iam dubitabat divisionem et lemmata librariis medii aevi tribuere.

Primus, quantum video, Theodorus Bergk sententiam communi tum opinioni contrariam defendit. Quae exposuit, hic habeas.¹⁾

Inde a primo fere a. Chr. n. saeculo scriptores libris summaria praemittere aut singularum partium argumenta inscriptionibus indicare solebant, quae vel in margine vel in contextu collocabantur. Hoc fecit Polybius, hoc et Diodorus, Parthenius, Antoninus Liberalis, Athenaeus. Quo modo per se divisio quaedam librorum orta est, quae imprimis in silvis illis ex rebus diversissimis compositis adhibebatur. Praeterea iam pridem singulae partes non modo legum et edictorum, sed etiam librorum prosa oratione conscriptorum paragrapho (*παράγραφος, παράγραφη*) significabantur.

Bergkii verba²⁾ apud viros doctos tum nihil fere valebant neque quemquam eorum ad eius sententiam accessisse vidi. Editores suo modo, quem supra adumbravi, rem gerere non destiterunt.

Duo exinde lustra ad has quaestiones diiudicandas nihil contulerunt.

Proximus est Theodorus Birt, qui in eo libro, quem olim de re libraria antiquorum scripsit, divisionem et inscriptiones capitum non ita antiquas esse censuit;³⁾ neque tamen dubitavit, quin antiquis ipsis temporibus ortae essent.

Iam insequentibus post Birtii librum editum annis eru-

¹⁾ Griech. Lit.-Gesch. Berol. a. 1872 vol. I p. 232—33.

²⁾ Quae vera dixerit quaeque refellenda sint, ex disputatione ipsa evadet; neque singula hoc loco accuratius prosequor.

³⁾ Buchwesen p. 157 sq.

deratarum papyrorum numerus in dies fere auctus est, ita ut nonnulla, quae ad hanc nostram quaestionem pertinent, nunc melius cognosci possint. Quibus commotus Birt a priore sua sententia iam pridem discessit et divisiones lemmata summaria persensit nonnunquam ad ipsos scriptores redire posse;¹⁾ denique me incitavit, ut totam quaestionem hoc libello denuo evolverem.

Ea autem, quae ex papyris colligi possunt, imprimis Carolus Dziatzko²⁾ et Guilelmus Schubart³⁾ complectebantur, qui in libris suis passim has quoque res attigerunt. Qui, cum in universum consentiant, utriusque sententia iisdem verbis referri potest. Est autem haec:

Antiquis temporibus plerumque non scriptores ipsi, sed librarii libros in capita diviserunt, quorum initia signis quibusdam apposis distincta, lemmata, quae interdum adscribebantur, saepe rubro colore picta erant.

Has vero quaestiones multo maioris esse momenti, quam viri docti priores putaverant, paucis annis post luculentissime apparuit. Demonstravit enim Hermannus Laqueur⁴⁾ in papyro quadam Argentinensi, de qua quid contineret nondum constabat, inesse indicem capitum libri alicuius *περί Δημοσθένους*, quem ad Didymum ipsum refert.

Virum doctum in hac sententia probanda haud pauca tractavisse, quae ad meum propositum spectant, consentaneum est. Itaque ad iudicia eius, quae hoc loco non accuratius explico, infra saepius mihi recurrendum erit.

Denique his novissimis mensibus, dum ipse iam in hac dissertatione conscribenda occupatus sum, Hermannus Mutschmann commentariolum publicavit, quo originem et

¹⁾ Catonis summarium, quod in libro de agricultura inest, Birt genuinum esse dixit. Cf. G. Engel, De antiquorum epicorum didact. hist. prooemii, Marp. a. 1910 p. 17 adn.

²⁾ in Pauly-W. R.-E. s. v. „Buch“ vol. III p. I, p. 955, 960, 962; et: Untersuchungen über ausgewählte Kapitel des ant. Buchwesens. Lips. a. 1900.

³⁾ Das Buch bei den Griechen und Römern. Berol. a. 1907.

⁴⁾ H. Laqueur, Die literarische Stellung des Anonymus Argentinensis. Hermes, vol. 43 (1908) p. 220—228.

usum summariorum lemmatumque explicare conatus est.¹⁾ Qui quamquam quaestionem parum accurate neque, qua debuit, diligentia instituisse mihi quidem videtur, tamen non desunt, quae satis recte constituta esse dicas. Praeter ceteros vero bene meritus est, quod expressis verbis etiam atque etiam ostendit nullo modo licere parvi aestimare has res, quippe quibus observatis variae quaestiones nec leves nec paucae recte diiudicari possent. Quid autem ipse sentiam de eis, quae Mutschmanni commentatione videntur effecta esse, infra docebo itemque singula, quae in praesens praetermitto, ibidem passim respiciam.

Quae priores viri docti pro genuina origine divisionis, lemmatum, summariorum scripserint quaeque contra eam, hic habes. Quamquam vero in libellis recentioribus haud pauca recte constituta sunt, tamen etiam nunc satis multa supersunt, quae explicatione carent. Imprimis vero desideratur commentatio, qua descriptione continua omnia, quae de his rebus statui possunt, comprehendantur.

Quo munere hac disputatione pro meis viribus fungi conatus sum; atque ita tractavi materiem, quae spe fere largior se obtulit, ut primum in universum de divisionibus titulis summarisque agerem; deinde in summaria et capitum inscriptiones inquiram, quae in codicibus ad librum Catonis de agricultura traduntur.

Quibus praemissis iam ad res ipsas accedamus.

I. Testimonia capitum distinctionis et lemmatum.

Primo loco quaeritur, utrum omnino libri antiqui in capita dispositi sint necne. Cum hac autem quaestione tam arte cohaeret altera illa, quae est de capitum inscriptionum sive lemmatum usu, ut, nisi una, tractari non possint.

Quas ad quaestiones diiudicandas non multum refert, quomodo in codicibus res se habeat. Nam cum codicum, qui exstant, vetustissimi temporibus infimae demum antiquitatis,

¹⁾ H. Mutschmann, Indices u. Kapitelüberschr. im antiken Buch. Hermes, vol. 46 (1911) p. 93—107.

plerique etiam multo post conscripti sint, consentaneum est eos non ex omnibus partibus fideles esse imagines editionum antiquarum, in quas inquiri. Ii certe, qui dicunt vergenti antiquitati inventionem divisionis et lemmatum tribuendam esse, ne vetustissimi quidem codicis auctoritate sententia sua movebuntur.

Itaque circumspectiendi sunt testes antiquiores. Neque desunt: monumenta nimirum dico lapidea et voluminum papyraceorum fragmenta, quae usque ad hanc aetatem servata sunt.

Testimoniorum, quae ex his afferre possum, tantus est numerus, ut verear, ne longa fiat oratio, si enumerem omnia. Sufficiant igitur exempla selecta diversis saeculis conscripta; et primum quidem Graeca, deinde Latina adscribam.

Graeca exempla haec sunt:

I. Duae stelae lapidis calcarii, in quas Epidauri anno fere 420 a. Chr. n. relationes de sanationibus divinitus effectis incisae sunt (ed. M. Fraenkel, J. G. IV, 951, 952, pg. 221 sq., 226 sq.). Quarum alterius contextus aut non aut interstitiis minutissimis, alterius certa lege spatiisque vacuis satis magnis (VI vel X litterarum) dividitur. Singulis autem fabulis in stela utraque lemmata quaedam praescripta videmus, quae in priore plerumque cum reliquorum verborum tenore litteris continuis cohaerent; in altera cum verbis tantum insequentibus continua scriptura conexa sunt, a praecedentibus aperte spatiis illis separantur. Quomodo res se habeat, exemplis nonnullis illustretur:

stelae I, vs. 33: ἀμέρας δὲ γενομένης ὑγίης ἐξῆλθε ἀμβροσία ἐξ ἀθανᾶν ἀτερο[ό]πι[ι]λλος αὐτα ἰκέτις ἦλθε ποι τὸν θεόν . . .

stelae I, vs. 41: . . . . ἀμέρας δὲ γενομένης ὑγίης ἐξῆλθε παῖς ἄφωρος οὗτος ἀφίκετο εἰς τὸ ἱερὸν ὑπὲρ φωνᾶς . . . .

stelae I, vs. 68: . . . . Εὐφάτης ἐπιδάυριος παῖς οὗτος λαθίων ἐνεκ[ά]θενδε . . . .

stelae II, vs. 18—20: . . . . . ὑγ[ι]ης ἐγένετο (spatium magnum) [ὅ]π[ο] π[έ]τραι παῖς ἀριστόκριτος ἁ(λ)ικὸς οὗτος . . . . (vs. 20) ἀφίκετο . . . .

stelae II, vs. 26 sq.: . . . . ἀ[ν]ήρ τε τὸν πα(τ)ρα βδομα[αῖο]ν (spat. IX litterarum.).

σωστράτα φεραῖ[α παρ]εκύησε αὐτα . . . . εἰς τὸ ἱερόν ἀφι-
κομένα ἐνε[κὰ]θευδε . . . .

stelae II, vs. 49—50:

(49) . . . . ἐκ τοῦ ἀβάτου ὑγιῆς ἐξῆλθε (finis versus, spatium VII
vel VIII litterarum, vacuus).

(50) ἀγέστρατος κεφαλᾶς[ἀ]λγος οὗτος . . . . (52) ἐνύπνιον εἶδε
. . . . (post verbum ἄλγος subaudiendum est ἔχων).

cf. etiam eiusdem generis stelae fragmentum I. G. IV, 953.

II. Lex Gortyniaca, Gortynae, in urbe Cretae insulae,
reperta. Videtur conscripta esse anno fere 400 a. Chr. n.¹⁾

Singula legis praecepta spatiis vacuis diversae magnitudinis
secernuntur. Compluribus autem saeculis post legem scriptam
alia quaedam divisio satis adventicia inducta est, quae scripturam
secundum litterarum columnas et saxorum, in quae verba incisa
sunt, quadrata in partes numeratas dissecat. Quam tamen
divisionem recentiore neglegere possumus.

Titulis, qui sequuntur, III. ad V. non ita magnum pondus
tribuam. Sunt enim deprompti ex antiquiore illo inscriptionum
Graecarum corpore, quod olim A. Boeckh adiutus ab aliis viris
doctis confecit. Qui monumentorum inscriptiones plerumque non
ipsi ex lapidibus describebant, sed secundum aliorum virorum
schedas, saepe etiam secundum editiones priores imprimendas
curaverunt. Itaque harum rerum externarum, velut distinctionis
scripturae, corpus illud Boeckhianum non satis certus auctor
est. Neque tamen exempla, quae dixi, omittenda esse putavi,
nam singulis eorum partibus lemmata praemissa sunt, de quibus,
quoquo modo distincta fuerunt, quin omnino in lapidibus scripta
fuerint, dubitari non potest.

III. Titulus Heracleae, in urbe Magnae Graeciae, re-
pertus, qui anno fere 400 a. Chr. n. conscriptus est (C. J. G. ed.
Boeckh, III, 5774/75 p. 693 sq.).

Agitur in duabus tabulis de restituendis finibus
agrorum sacrorum. Scriptura tabulae prioris in duas partes

¹⁾ cf. E. Fabricius, Das Gesetz von Gortyn, in: Mitteil. d. deutsch. arch.
Instituts zu Athen 1884 (vol. IX) p. 363 sq.; Fr. Buecheler et Zittelmann.
Rh. M. 40, Suppl. Francof. a. M. 1885.

dividitur. „Prior pars post formulam dedicatoriam continet
descriptionem agrorum . . .; altera pars pactum de locatis Bacchi
agris sistit.“ Inter descriptionem agrorum et pactum locationis
intercedit inscriptio:

Συνθήκη Διονύσω χωρῶν.

IV. Fragmentum tabularum de regundis finibus
fundorum urbis Alaesae, quae in Sicilia sita est. De
tempore nihil constat, nisi titulum ante annum 241 a. Chr. n.
conscriptum esse (C. J. G. ed Boeckh, III, 5594 p. 612 sq.).

Fragmentum, quod exstat, ex tribus partibus compositum
est; quarum primae inscriptio, quam olim exstitisse statuere
possumus, cum tabulae initio periit; alteri superscriptum est:

Τοῖς παρὰ τὸν θοῦν τὸν Ἀλαισον δαιδμούς[ζ].

Quae verba intervallis vacuis ab antecedentibus litteris atque
ab insequentibus secernuntur. Tertiae partis inscriptio mutila
est, ut haec tantum verba supersint:

Σκυρέωνις δαιδμούς [—]

Unaquaeque pars constat ex sectionibus compluribus, quibus
numeros notae in margine monumenti adscriptae sunt. Sed
nescio an in hac re editioni Boeckhianae fides habenda non sit.

V. Titulus, qui foedus Latiorum et Olontiorum
complectitur; conscriptus est tertio fere a. Chr. n. saeculo, re-
pertus in insula Creta (C. J. G. ed Boeckh, III, 2554; p. 400 sq.).

Secundum editionem, quam tenemus, scriptura monumenti
ex quinque partibus composita est, quae (prima excepta) lemmatis
instructae sunt his, quae subicio:

ὄροι τᾶς Λατίων πόλεως

ὄροι Λατίων ποτὶ Ολοντίως

ὄρκος Λατίων

ὄρκος Ὀλοντίων ὁ αὐτός.

VI. Alium quendam divisionis modum videmus adhibitum
in titulo Atheniensi, qui anno fere 350 a. Chr. n. in lapide
inscriptus est. Legimus in eo inventarium instrumenti atque
suppellectilis templorum a quaestoribus Minervae confectum.

Diversorum templorum res paragrapho et prima littera in
marginem prominente hoc modo, ut exemplum afferam, distin-
guuntur.

. . . . . αὐτὴ καὶ γέγονεν σταθμόν: X

ἀρ[τ]έμιδος βραυρωνίας ὑδρία

π[ρ]ώτῃ σταθμόν: ΓΛΗ·ΗΡΑΔΓΓΗ.

J. G. II, 2, n. 699 p. 52.

VII. Populiscitum in honorem epheborum intra annos a. Chr. n. 282 et 280 factum, cui laterculus epheborum subiectus est. Inter utramque partem intercedit inscriptio, quae maioribus litteris exarata est:

οἱ ἐφηβεύσαντες.

Sequitur laterculus eorum, qui ex singulis tribubus stipendia fecerunt; tribuum nomina lemmatum loco praescripta sunt et in fine uniuscuiusque catalogi paragraphus subducta est. J. G. II, pars 1 n. 316 p. 139 sq.

Praeterea velim conferas titulos simillimos: J. G. II, 1 n. 324, p. 147; II, 1 n. 329 p. 150; II, 1 n. 334 p. 159; II, 1 n. 338 p. 165; II, 1 n. 465 p. 239, in quo etiam tribuum nomina litteris maioribus scripta sunt; II, 1 n. 467 p. 245; IV, 894 p. 180 (stela Epidauria, qua continetur catalogus eorum, qui anno a. Chr. n. 146 contra Romanos pugnantes mortui sunt).

VIII. Stela marmorea, quae sententiam Megarensium continet, qua litem Epidauriorum et Corinthiorum de regionibus quibusdam diiudicaverunt. Finium descriptionem sequitur catalogus iudicum. „Singulorum finium definitiones et hominum nomina (usque ad versum 85) pleraque unius litterae spatio vacuo relicto inter se separata sunt. Aetas circumscrip-
ta est annis a. Ch. n. 242 et 235.“ J. G. IV, 926 p. 199.

IX. Fragmenta foederis, quod non multo post annum 200 a. Chr. n. factum est. Partes spatiis vacuis secernebantur et, ni fallor, lemmatis instructae erant, quorum unum integrum superesse videtur:

vs. 6: . . . . . [ὅστε Μιλησίους καὶ Πριηνεῖς β]οιηθεῖν ἀλλήλοις (spatium nonnullarum litterarum) περὶ δικῶν (spatium brevius) τὰς δὲ [δίκας] γ[ί]νεσθαι . . . . .

In versu quoque 30, qui ad aliam stelae frustulam pertinet, lemma recognoscere mihi videor:

. . . . ὄντες ὑπὲρ ἡμίσεως (spat. nonnull. litt.) περὶ ἀναγραφῆς Αὐὸ οὐ[υ]μπίῳ . . . . . quae secuta sint, incertum est]; cum autem

verba insequentia haud pauca perierint, nihil certi statui potest (ed. Hiller v. Gärtringen, Inschr. v. Priene, Berol. 1906, n. 28 p. 34).

X. Stela supra fracta. „Foedus, quod tenemus, ictum fuit ca. saeculi a. Chr. n. alterius initium.“ Factum videtur esse inter Troizenam et urbem quandam vicinam, fortasse Her-
mionam. Signa divisionis bis apparent. J. G. IV, 752 p. 141.

Iam ad volumina antiqua procedo. Nam haud alio modo quo in monumentis in voluminibus papyraceis partes orationis secernuntur.

Semper fere nova parte ineunte aut novus versus incipitur aut intervallum medio in versu vacuum relinquitur. Plerisque

locis accedunt aut διπλῇ >— aut κορωνίς Z, interdum etiam παράγραφος —,¹⁾ quae tamen ad enuntiata potissimum seiungenda adhiberi solet. Ponuntur haec signa in margine infra eum versum, in quo partis alicuius finis inest, ut finium potius capitum signa quam initiorum esse dicenda sint.

Quod paucis exemplis illustrare liceat.

. . . . . καὶ τὴν ἀρμόττουσαν ἀνα-
στροφὴν τὸ τοῖνον ὑπὸ

> τῶν ἀρχαίων καὶ πρὸς ἀ- [Philodem., de musica IV.
γωγὴν παραλαμβάνεσθαι . . . . Herc. vol. coll. I, Neap.
vel: a. 1793.]

. . . . . καὶ τοῦτο δὲ ματίζω-
μεν τὰ μὲν οὖν πρὸς τοὺτους
ἱκανῶς ἐπισεσήμενται τὰ δὲ
μὲν ἀρέσκοντα συντόμως
ὑπογραπτέον . . . . .

Ceterum his signis solis quoque spatio non intermisso partitio significari potest.

Hoc modo scriptorum verba iam satis antiquis temporibus divisa esse docet Pap. Graec. Paris. 1, Εὐδόξου τέχνην con-

¹⁾ In voluminibus Herculanensibus alia quoque signa satis mirabilia inveniuntur. — 8 — hoc signum invenitur in papyro, quae Platonis convivium continet. Oxyrh. Pap. V p. 243 n. 843.

tinens, cuius partes coronide significantur. Tribuitur enim haec papyrus alteri a. Chr. n. saeculo.¹⁾

E papyris vero p. Chr. n. conscriptis sescenta fere huius usus exempla afferre possum; pauca sufficiant:

Oxyrh. pap. III p. 141, n. 470; III p. 81, n. 441; V p. 111, n. 842; VI p. 198, n. 885. Praeterea duo exempla, quae ex voluminibus Herculanensibus petita sunt, supra adscripsi.

Restat unum divisionis genus: hic illic enim primae litterae in marginem prominentes, quibus plerisque locis diple vel paragraphus adiecta est, capitum initia significant. Quo divisionis modo librariorum Graecos imprimis in catalogis conscribendis usos esse monumenta docent.²⁾

Antiquissimum exemplum iusti libri, cuius capita hoc modo distincta sint, est papyrus quaedam Vindobonensis, quae de tempestatum praesagiis agitur. Haec enim papyrus, si Carolus Wessely editorem sequimur,³⁾ iam altero a. Chr. n. saeculo scripta est. Alia autem exempla huc pertinentia serioribus saeculis tribuenda sunt, velut anonymus Londinensis, qui vocatur,⁴⁾ vel fragmenta evangelii secundum Lucam,⁵⁾ vel papyrus astrologica Monacensis.⁶⁾

Quae de divisionis variis generibus in universum dicenda erant, dicta sunt; nunc papyros nonnullas enumerabo, in quibus singulis capitibus numerorum notae adiectae sunt.

Quarum antiquissima est papyrus quaedam Vindobonensis, quippe cuius scriptura primi a. Chr. n. saeculi ineuntis vel medii esse videatur. Continet sententias Diogenis. Ter nova sententia ineunte numerorum notae in margine sinistra inveniuntur, atque verisimile est iis capita potius,

¹⁾ cf. Haebelin, Griech. Papyri, Lipsiae 1897 p. 51 (commentariolus insertus in Zentralblatt f. Bibliothekswesen).

²⁾ Solemnis fuit hic usus in monumentis Latinis inde ab ineunte primo a. Chr. n. saeculo (cf. infra p. 19) neque deest in rationibus et commentariis publicis, quae graeca lingua conscripta in Aegypto reperta sunt.

³⁾ In Sitzber. d. Wiener Akad. vol. 142 (a. 1900) p. 1—41.

⁴⁾ ed. Guil. Diels, Berol. a. 1893; scripta est Domitiani vel Traiani aetate.

⁵⁾ Haebelin, l. c. p. 103.

⁶⁾ Fr. Boll, in: Arch. f. Pap.-Forsch. I p. 492 sq.

non versus numerari (Col. III, v. 3: *Γ*; IV, 25 *Δ*; V, 19 *Ε*); cf. W. Crönert, Colotes und Menedemus, p. 49—50.

In Herculanensium voluminum copia bis tantum cum certitudine quadam capitum numeros cognoscere possumus:

Herc. vol. 1580, col. 7, vs. 6: *B* (coll. altera XI, 99) et col. 10, 8 *Z* (c. a. XI, 102); cf. Bassi, La sticometria nei papiri Ercolanesi, in: Rivista di Filol. 1909.

Sequuntur exempla duo tertio p. Chr. n. saeculo adscribenda: primum reliquiae codicis papyracei Demosthenis orationem contra Aristocratem continentis (Oxyrh. III, 459 p. 112); deinde frustulum voluminis, in quo Pherecydis περτέμυχος inerat.¹⁾ In fragmentis Demosthenicis semel in margine invenitur numerus ις (= XVI), quo editores Britannici caput significari putant. Novum autem caput non in eo versu, ad quem numerus adscriptus est, incipitur, sed duobus versibus ante; res igitur satis incerta est.

His exemplis aetate proximum est fragmentum Euclidis; nam eius litterarum ductus finem tertii vel initium quarti p. Chr. n. saeculi indicat. Singulis problematis numeri adscripti sunt (Oxyrh. pap. I, 29 p. 58).

Agmen clauditur papyro astrologica illa Monacensi, cuius supra mentionem feci. Initio septimi p. Chr. n. saeculi recentior non est. Capitum numeri lemmatum vice funguntur; non enim in margine, ut solent, scripti sed contextui ipsi inserti sunt, hoc modo:

..... ζωροῦν-
τες ἀμ[νη]στίαν τῶν ἡμαρτημένων ἰσχύ-
ουσιν. ιη

Ὁ δὲ <ο>κτω[κ]αδέκατος θεὸς ἐστὶν ἄσ[τ]ρον .....

Quibus absolutis iam eas papyros perlustremus, in quibus capitum inscriptiones obviam fiunt.

I. Fragmenta libri alicuius de tempestatum praesagiis, qui altero fere saeculo a. Chr. n. papyro nunc Vindobonae asservatae mandatus est (ed. Wessely, Sitzungsber. d. Wiener Akademie, vol. 142 (1900), p. 1—41). Cuius papyri unum

¹⁾ Greek papyri ed. Grenfell II, XI; 2, 4.

fragmentum (Wessely, n. 1) supra attuli; nam in eo singula enuntiata, cum aliud rem aliam contineat, litteris primis maioribus in marginem sinistram expositis separantur. In altero autem fragmento capitum inscriptiones occurrunt, quarum litterae non solum reliquam scripturam magnitudine superant, sed etiam, quo melius lemmata discernantur, a margine paulo revocatae sunt.

II. Papyrus Berolinensis, quae continet indicem virorum et rerum notatu dignorum. Conscripti sunt secundum genera, quibus nomina sua praemittuntur, hoc modo:

Col. VI, 10: Νομοθέται

Σόλων Λυκοῦργος Ζα-

[λεῦ]κος Χαρῶνδας Δράκων

Ζωγράφοι

Σήμων Ἀθηναῖος οὗτος

[εὔ]ρε πρῶτος . . . . .

vel

Col. VIII, 20: . . . . . Δωρῶν δὲ τὸν

λυ[οι]πόλεμον [. . . . .]

> Τὰ ἐπὶ τὰ Θ[εάματα]

[. . . . .] ἐν ποτ[ῶν] [. . . . .]

. . . . .

Scriptura ea est, quae in libris alterius a. Chr. n. saeculi adhiberi solet (ed. H. Diels, Abhandl. d. Akad. 2, Berlin 1904; cf. Arch. f. Pap.-Forschg. III, 492).

III. Frustulum papyraceum, cuius litterarum formae aetatem Ptolemaicam exeuntem vel ineuntem Augusteam indicant.

Subiciam integrum:

] . . . H

. . . ΠΑΤΑ

] ΝΟΜΑ

ἐπὶ τὰ λυ[οι]

]

ἐπὶ τὰ λέο[ντες]

] ΑΟΙΑΗ

νι καὶ καταχέμενοι τὸ ὕ-

] ΠΩΛΥ

5 δωρ καλπίων εὐθέως τὸ πῦρ ἔ-

] ΣΙΝΕ

σβέσαν. Ακ[. . . . .] περὶ

] ΚΑΙΙΑ

ΚΕΦΑΛ. Φιλίππου θ[ε]

] ΑΣΕ

κεφαλή τ[ε]

] ΡΙΩΝ

φεῦ τὸ θυμ[ε]

] ΑΚΑΙ

10 ἐπὶ πέ[λας]

] ΩΙΣΑΤΕ

κοι, φεῦ[ε]

] ΣΑΣΘΕ

ποιε[τε]

] . . ΦΥ

] Ε

(ed. Amherst pap. II, 11; cf. W. Crönert, Arch. f. Pap.-Forschg. II, 363).

Quod exstat margo est, quae inter duas columnas intercedebat, quarum alterius versuum fines alterius initia servata sunt. Versus septimum, qui in marginem prominet, et octavum novi capituli inscriptionem continere editoribus Britannicis visum est consentiente Guilelmo Crönert. Quam ad sententiam ego quoque accedo.

Litteras autem ΚΕΦΑ in margine scriptas Crönert Britannos secutus cum verbo κεφαλῆς (in versu VIII) quodammodo coniungendas esse putavit et hoc proposuit legendum: in margine ΚΕΦΑ (λαίων) Τ (lineola, quae numerorum notis superscribi solet, servata est); et in contextu: κεφαλῆς τετραγώνου τὸ πρῶτον vel μέρος πρῶτον. Quod an recte fecerit ego, ut papyrorum scripturae enucleandae minus peritus, diiudicare non ausim; sed quamquam hac interpretatione litterae servatae optime explicantur, rem satis incertam esse concedendum est.¹⁾

Neque diutius nos moretur haec quaestio, ad reliqua pergimus.

IV. Fragmentum minutissimum voluminis Herculanei reperti, quod temporum iniuriis miserrime dilaceratum est. Inter volumina Herculanensia, quae vocare consuevimus, numerum gerit 558 (ed. Crönert, Mus. Rhen. vol. 57 (1902) p. 291).

In marginibus superioribus nonnullorum frustulorum vestigia lemmatum, quibus solis statuere possumus olim in hoc volumine vitam Socratis infuisse, apparent. Quae tamen lemmata ab alia manu atque contexta ipsa oratio exarata sunt. Cum autem in marginibus superioribus posita sint, similis videtur fuisse res

¹⁾ Praeterea, quod sciam, „μέρος (pars)“ non „κεφαλαῖον (capitis)“ sectionem significare solet, sed contra in universum κεφαλαῖον particula μέρος est. De his aliisque vocabulis eorumque significatione separato loco me acturum esse spero.

atque in volumine illo, quod Didymi in Demosthenem commenti et Hieroclis stoici fragmenta simul continet. Hoc volumen infra describam.

V. Eodem modo, i. e. supra litterarum columnas, lemmata scripta sunt in fragmentis libri de arithmetica (pap. Mus. Brit. n. 265), cuius scriptura ad primum p. Chr. n. saeculum referri posse videtur (cf. Haeblerlin, l. c. p. 81).

VI. Libri de medicina fragmenta (pap. Mus. Brit. n. 155). Columnae V versus 38, cui >— (diple) superscripta est, continuit novi capitis inscriptionem; quae tamen, nescio quo casu, omnino fere evanuit, nisi quod in margine extremo litterae π vestigia (π[ερε] suppl. Crönert) apparent. Qua ex re intelligitur inscriptionem in marginem prominuisse (ed. K. Kalbfleisch, Ind. lect. Rostochiae 1902, cf. Crönert, Archiv II p. 375 u. 376). Ex scripturae indiciis concludere licet librum anno fere 100 p. Chr. n. in hoc volumen relatum esse.

VII. Papyri quaedam Argentoratenses, quarum scriptura ab editore ad alterum p. Chr. n. saeculum refertur (ed. K. Kalbfleisch, Ind. lect. Rost. 1901). „Continent medicorum praecepta, quorum duo quidem ad oculorum remedia pertinere manifestum est; inscribuntur enim: πρὸς λευκ[ώματα] et πρὸς οὐλὰς. Idem valere videtur de iis praeceptorum reliquiis, quae in pagina aversa inveniuntur, in quibus conferas imprimis vs. 15, qui sic fere legendus et supplendus est: κολλύριον πρὸς ὀφθαλμοὺς . . .“

Inscriptiones (vs. I et X) in marginem prominent.

VIII. Magna pars voluminis, quod Didymi de Demosthene commenta continebat; „scriptura alterius p. Chr. n. saeculi ineuntis esse videtur“. In aversa voluminis parte a librario „aliquanto posteriore“ Hieroclis Ἱεροκλῆς στοιχειώσις scripta est.

Spectemus primum Didymi verba. Quorum omnibus fere columnis in margine superiore tituli adiecti sunt, qui tamen non indicant, quid singulis columnis ipsis continetur; nam positi sunt potius super eas tantum columnas, in quibus nova capita incipiuntur; atque non nisi ad haec capita pertinent, horum capitum argumenta referunt. Sed iam in eo

volumine, ex quo hoc, quod tenemus, exemplar descriptum est, eadem capitum lemmata eodem loco, in marginibus superioribus, posita fuisse necesse est. In hoc enim, quod exstat, volumine inscriptiones complures non supra eas columnas scriptae sunt, in quibus sua capita initium capiunt, sed iam antecedentium columnarum initiis adiectae (velut titulus, qui columnae VII praescribendus erat, columnam VI praecedit; qui columnae VIII, columnam VII). Quod facile explicatur, si statuimus archetypi columnas longiores fuisse quam huius exemplaris.¹⁾ Interdum eidem columnae, si capitum binorum initia continebat, bina lemmata, quae diple seiunguntur, praescripta sunt. Capitum initia ipsa a reliquae orationis tenore haud ita aperte distincta sunt, sed cum verbis antecedentibus scriptura continua conexa esse solent. Unum distinctionis signum exstat diple >—, quae solito more infra eum versum, in quo capitis finis et novi capitis initium latet, adscribitur; sed ea quoque interdum desideratur. Denique commemorandum est hunc „librum non in publicum, sed in privatum docti alicuius viri usum descriptum esse“ (ed. H. Diels et Guil. Schubart, Berliner Klassikertexte, vol. I Berol. 1904; editio Teubneriana Lipsiae 1904 ab iisdem curata).

Omnia fere, quae de Didymi contextus statu dixi, ad Hieroclis quoque fragmenta pertinent. In his quoque identidem tituli complures eandem columnam praecedunt; atque solet alter eorum hoc signo × significatus esse, cui idem signum contextui suo loco appositum respondet.

IX. Papyrus, quae similiter atque n. VI. medicorum praecepta continet (Oxyrh. pap. II, n. 234 p. 134—136). Sub finem alterius p. Chr. n. saeculi videntur scripta esse. Bis capitum lemmata exstant, quorum verba non in marginem prominent, sed ab eo revocata sunt.

X. Excerpta ex Tryphonis arte grammatica (Haeblerlin, l. c. p. 80). H. Kenyon privatum in usum, fortasse adulescentis alicuius litterarum studiosi, ea confecta esse docet. VI aut VII p. Chr. n. saeculo tribuenda sunt. Unicuique parti suum lemma praescriptum esse videmus.

¹⁾ Laqueur l. c. p. 221.

Ad haec lemmatum exempla, quae enumeravi, accedunt duae papyri, quibus summaria continentur.

I. Oxyrh. Pap. vol. IV, 665 p. 80 sq. Frustulum papyraceum, cuius scriptura alterum p. Chr. n. saeculum indicat. Complectitur haec papyrus partem summarii operis alicuius de historia Sicula. Singula membra summarii, quorum initia in marginem prominent, paragrapho seiuncta sunt (cf. Blaß, in Arch. f. Pap. Forschg. vol. III, p. 490; Wilamowitz, Göttingische Gel. Anzeigen vol. II (a. 1904) p. 667).

II. Anonymus Argentinensis, qui vocatur. Voluminis papyracei fragmentum, quod altum est 182 millesimas, latum 88 ad 100 cuiusque scriptura alteri dimidio primi p. Chr. n. saeculi tribuitur.¹⁾

Quid eo contineretur, diu nullo modo inter viros doctos conveniebat. Laqueur demum quaestionem solvit et id, quod effecit, omnibus probavisse videtur. Sunt igitur quod iam supra dixi,²⁾ verba illa, quae in papyro servata sunt, fragmentum summarii operis alicuius περί Δημοσθένους, et ipse fortasse Didymus auctor eius habendus est.

Haec Graeca exempla sequantur monumenta Italica, imprimis Latina, quae huc spectant.

I. Antiquissimum est lex tabulae Bantinae, quae, quamquam Osca lingua composita, tamen non ommittenda est. Distincta sunt eius capita intervallis admodum parvis, neque numerorum notae adiectae sunt (Bruns, Fontes iuris Romani p. 46). Anno a. Chr. n. 184 antiquior non est.

II. Lex Acilia repetundarum; C. I. L. I, 198, p. 49—71; a. a. Chr. n. 123 vel 122. Singulae legis partes non solum distinctae sunt, sed etiam „rubricas habent praescriptas praetereaue spatiis et ante et post rubricam vacuis relictis distinguuntur“. Numerorum notae adscriptae non sunt.³⁾

¹⁾ editio princeps: B. Keil, Argentorati a. 1902.

²⁾ cf. s. p. 5.

³⁾ Legis agrariae, quae in tergo legis Aciliae scripta est, capita in prima parte legis punctis interpositis, modo ternis, modo binis,

III. Lex Cornelia de XX quaestoribus. C. I. L. I, n. 202, p. 108 (Bruns, Fontes p. 88); a. a. Chr. n. 81.

„Capita ita distincta sunt, ut primus quisque singulorum capitum versus in tabulae marginem binis vel ternis litteris promineat, qui scribendi modus inde ab illa aetate in omnibus fere Romanorum legibus observatus est. Capita in hac lege non numerantur“ (Bruns).

Eodem modo capita distinguuntur in legibus, quae sunt

IV. Antonia de Termessibus; C. I. L. I, n. 204 p. 114; a. a. Chr. n. 71;

V. Rubria de Gallia Cisalpina; C. I. L. I, n. 205 p. 115; a. a. Chr. n. 49/42, in qua numerorum quoque notae adscriptae sunt;

VI. Julia municipalis; C. I. L. I, n. 206 p. 119; a. a. Chr. n. 45;

VII. Ursoniensis; Bruns, Fontes p. 119; a. a. Chr. n. 43; singulis capitibus numerorum notae adscriptae sunt.

VIII. Res gestae divi Augusti (monumentum Ancyranum).¹⁾

„Commentarius rerum gestarum capita complectitur quinque et triginta, non numerata quidem, sed distincta primo versu eminente. Ea, cum eadem sint in Latinis Graecisque, eadem etiam in exemplo Ancyrano et Apollinensi, iure referuntur ad ipsum Augustum, vel certe ad archetypum commentarii exemplar in urbe expositum...“ Ita Mommsen. Sequentia autem eiusdem viri clarissimi verba maximi momenti sunt: „... ipsa distributio parum probabilis est et saepe eodem capite agitur de rebus diversis“. Ecce mihi in hoc monumento summae auctoritatis capitum distributio improbatur ab editore peritissimo! Neque tamen spuria esse potest! Quid ergo? Nonne nostro iure statuimus ad illas quoque divisiones, quae in codicibus traduntur, suspectandas nihil valere, si interdum ipsae quoque in-

secreta sunt; altera pars indivisa scripta est videturque divisio a scalptore spatio deficiente omissa esse.

¹⁾ cf. Mommsen, editio II, Berol. a. 1883 (praef. p. 1).

habiles et parum probabiles sunt nec ipsi argumento capitum satisfaciunt? Itaque illa velim Mommseni verba memoria teneantur quam diligentissime.

IX. Lex Salpensana et

X. lex Malacitana, C. I. L. II, n. 1963, p. 253; a. p. Chr. n. 81/84.

„Capita numerorum notis adiectis rubricisque superscriptis distincta sunt. Singulis rubricis littera R praescripta est“¹⁾ (Bruns).

XI. In SC. Claudiano de iure honorum Gallis dando (Bruns, Fo. p. 177; a. p. Chr. n. 48) eodem modo atque in

XII. SC. de imperio Vespasiani (C. I. L. VI, n. 930 p. 167; a. p. Chr. n. 69) capita prominentibus in marginem litteris secernuntur. Haud aliter dispositum est

XIII. Edictum Augusti de aquaeducto Venafrano; C. I. L. X, n. 4842 p. 479.

XIV. Lex metalli Vipascensis, circa finem I p. Chr. n. saeculi conscripta (Bruns, Fo. p. 247).

Singulis capitibus rubricae praemissae sunt, numeri autem non adscripti.

Bruns, Fontes p. 247.

XV. Edictum Diocletiani de pretiis rerum venalium; C. I. L. III p. 801; a. p. Chr. n. 301.

Diversa rerum venalium genera sub diversis suis rubricis comprehenduntur.

II. De capitum distinctione.

Haec habui testimonia, quae afferrem, neque metuo, ne quis etiam plura desideret. Age nunc videamus, quae ex iis colligi possint. Nemo iam negabit divisionem librorum antiquis notam fuisse.²⁾ Et iisdem fere rationibus dividendi et

¹⁾ Qua de re infra accuratius agetur.

²⁾ Quod nuperrime in dubium vocavit L. Blau in libro, qui inscribitur: la letteratura moderna sul libro dal punto di vista del libro ebraico. Firenze a. 1910 p. 64.

Graeci et Romani utebantur. Graeci plerumque interstitia inter initium novae partis et finem praecedentis intermittebant, quem divisionis modum omnium antiquissimum esse censeo. Invenitur enim non modo in exemplis Graecis atque Romanis vetustissimis, sed etiam antea ad Judaeorum scripturam sacram disponendam adhibebatur.¹⁾

Capita maiora vel graviora interdum etiam a novis versibus ordiebantur, quorum initia litteris vacare solebant.

Quos eosdem divisionis modos Romani quoque sequebantur, nisi quod unum praeter ceteros in deliciis habebant: inde ab anno fere 80 a. Chr. n. omnium monumentorum, quae enumeravi, capita a novis versibus initium capiunt, quorum primae litterae in marginem prominent. Huius usus Graeca exempla rarius inveniri supra dixi.

Notae quaedam, vel diploe vel coronis vel paragraphus, tertium divisionis genus efficiunt, quod tamen, imprimis in papyris Graecis, plerumque cum primo vel altero genere coniungitur.

Denique has varias divisionis rationes librarii medii aevi fideliter servaverunt. Velut, ne exempla desint, in Plinii Naturalis Historiae codice M (saec. VI) capita vel intervallis vacuis vel litteris maioribus, quin etiam coronide significantur;²⁾ et in palimpsesto saeculi X, quo Archimedes continetur, capita primis litteris maioribus in marginem promotis interstitiisque vacuis secernuntur.³⁾

Iam vidimus, quibus rationibus divisio significata sit; sequitur nunc, ut paucis exponam, quomodo eam omnino ortam esse censeam.

Mutschmannus⁴⁾ opinatus est antiquos ab externa illa contextus divisione, quae scripturae columnis efficitur, profectos

¹⁾ Num forte Graeca et Hebraica consuetudo cognatione quadam coniungantur (cf. L. Blau, l. c. p. 52), diiudicare non ausim. Praeterea de his velim conferas, quam adieci, appendicem (p. 84).

²⁾ cf. C. Dziatzko, Untersuchungen über ausgew. Kapitel des antiken Buchwesens p. 58 et 118—114; Plinii N. H. ed. Sillig, Gothae a. 1855, vol. VI, proleg. p. 18, 20, 26.

³⁾ cf. Heiberg, Eine neue Archimedes-hss. Hermes XLII (a. 1907) p. 236.

⁴⁾ l. c. p. 101.

esse ac paulatim tantum ex eius observatione ad argumenti quoque partes distinguendas pervenisse.

Ego vero non dubito, quin haec opinio prorsus reprobanda sit. Neque omnino, quod fecit Mutschmann, capitum divisionem cum librorum divisione comparare licet; „liber“ enim, ubi operis pars est, ex spatii sive ex chartae partitione ortus est, cuius originis vestigia nunquam plane evanuerunt;¹⁾ contra „caput“ non spatii, sed argumenti partem esse et semper fuisse apparet. Itaque, de qua ago, partitio potius cum ratione, qua singula verba atque enuntiata distinguebantur, conectenda est.²⁾

Atque hoc eo quoque commendatur, quod verborum enuntiationum capitum distinctionis signa inter se simillima sunt, ne dicam prorsus congruunt; idem commendatur haud minus aliarum quoque nationum exemplis.³⁾

Cum autem pleraeque nationes in scriptura adornanda a verborum distinctione profectae ad divisionem minorum argumenti partium (enuntiatorum), deinde ampliorum quoque (capitum) processisse videantur, haud scio an Graeci contra a capitum divisione profecti postea demum ad verba segreganda descenderint. Nam quamquam in antiquissimis, quae exstant, exemplis maiores quaedam argumenti partes seiunctae sunt, nec verborum ibi nec enuntiatorum distinctionis ullum invenitur indicium. Atque re vera hanc progressionem ipsa rerum natura ferre videtur, ut primum maximae ac gravissimae, deinde minus magnae ac minimae sermonis partes separentur.

Quomodo autem antiqui in argumenti partes significandas inciderint, accuratius describi nec opus est nec potest; nam, ut hodie quoque diversas scriptorum ampliorum velut epistularum partes quasi natura ipsa auctore quocumque modo segregamus, ita antiquis temporibus scripturae in voluminibus divisio necessitate quadam nascebatur.

¹⁾ cf. Birt, Buchwesen p. 9, 12, passim saepissime.

²⁾ Similiter Dziatzko divisionis originem derivare voluisse videtur; sed non satis perspicua sunt, quae exposuit in Pauly-W. R.-E. vol. III p. 1 p. 960.

³⁾ De his cf. appendicem p. 83 sq.

Quodsi hanc spectamus originem divisionis, dubium non est, quin eam in omnibus librorum generibus adhibitam esse nostro iure ponamus. Nam ei quoque libri, quibus de eadem re uno tenore agebatur, intellectu faciliores magisque perspicui reddebantur, si graviorum tractationis partium initia finesque in eis significata erant. Et re vera in voluminibus Herculanensibus, quibus Philodemi imprimis opera servata sunt, saepissime¹⁾ divisionis signa occurrunt; necnon in papyro quadam alterius p. Chr. n. saeculi, quam Platonis convivii fragmentum exhibere constat, sectionis finem significatum videmus.²⁾

Imprimis vero hoc modo disponebantur leges et libri miscellanei diversas historias et res complectentes³⁾ et illae, ut ita dicam, rerum silvae, quas praeter ceteros libros in partes suas distribui necesse erat, ut singula, prout quaeque quaerebantur, facile inveniri possent.

Haec omnia satis plana certaue sunt. Quo autem tempore divisionem librorum ortam esse putemus? An statuamus ab Alexandrinis, qui vocantur, grammaticis eam esse inventam?

Quod ne suspicemur, repugnant complura.

Habemus enim, quae supra commemoravi, monumenta nonnulla antiquiora et quinto et quarto a. Chr. n. saeculis tribuenda, quorum partes distinctae sunt. Qua re haud dubie comprobatur divisionem scriptorum ampliorum tum neque ignotam neque inusitatum fuisse.

¹⁾ Sed voluminum illorum scribae in divisione significanda parum sibi constabant ita, ut divisionis signa non raro desiderarentur. Quod tamen non est contra meam sententiam; nam volumina Herculanensia non ad vendendum descripta esse sed privatum in usum eius viri, qui ea possidebat, verisimillimum est. Et eum, qui proprium in usum librum vel describebat vel describendum curabat, in res illas externas minorem contulisse diligentiam quam librariorum officinae alicuius publicae mirandum non est. Ad idem spectat, quod in papyro quoque Didymea, cuius verba item privatum in usum descripta esse constat, divisionis signa negligentissime posita sunt; cf. s. p. 16—17.

²⁾ cf. s. p. 11 adn. 1.

³⁾ velut Pap. Oxyrh. III, 441 p. 81; continet, si editores sequimur, narrationes varias, III saec. p. Chr. n. Pap. Oxyrh. I, 26 p. 53—56; prooemia Demosthenis. II saec. p. Chr. n. Pap. Graec. 92 bibl. Argentoratensis. Florilegii fragmenta, III saec. p. Chr. n. cf. Reitzenstein, Herm. XXXV p. 608—611.

Accedit quod id genus librorum, quod postea imprimis in capita divisum esse dixi, etiam tum exstitit neque, id quod sine ulla dubitatione dicere ausim, divisione carere potuit. Velut si libros illos Aristotelicos in mentem revocamus, Didascalias dico et Animalium historiam et Peplum: divisione illa, quam postulo, sublata lectori omnino ereptam fuisse facultatem aliquid requirendi et reperiendi in his operibus nemo negabit. At tamen ad requirendas res singulares notatu dignas scripta erant! Quid igitur? Num omnino fieri potuit, ut divisio abesset, praesertim cum Aristotelis temporibus ne ipsi quidem libri distincti essent, sed uno, quamvis magno volumine opus univ-
ersum comprehenderetur?¹⁾

Itaque pro certo statuam iam ante grammaticos Alexandrinos divisionem capitum notam fuisse. Sin vero Assyriorum²⁾ et Judaeorum rem librariam specto, in qua idem iam valuisse constat, facile adducor, ut putem etiam Graecos iam quinto et sexto a. Chr. n. saeculis libros suos in capita disposuisse. Sed hanc quaestionem dubiam declino, praesertim cum antiquissimis illis temporibus numerus librorum prosa oratione conscriptorum non ita magnus fuerit.

De Graecis haec. Romanos autem, quippe qui rem librariam fere universam a Graecis receperint, hac quoque in re Graecum usum imitatos esse consentaneum est.

Ad aliam rem, quae tamen non diu nos morabitur, transgressus de capitum numeris nonnulla disseram.

Singulae librorum partes numerorum notis satis raro videntur instructae esse. Nam pauca tantum eius generis exempla habemus et ne ea quidem satis certa. Praeterea diversi eiusdem operis codices in capitum sive lemmatum numeratione saepissime valde differunt: nimirum quia numeros, qui nusquam traditi erant, librarii suo arbitrio suppleverunt.³⁾ Alia res est de

¹⁾ De librorum divisione cf. Birt, B.-W. p. 443sq.; Buchrolle p. 215sq.

²⁾ De his cf. appendixem p. 83sq.

³⁾ cf. Heiberg, Apollon. v. Perge, Leipz. 1893 vol. 2 p. LXVII. — Discordant in numeratione e. c. codices Diodori, Josephi, Dioscuridis (περὶ ἑλκῶν καὶ τριχῶν) aliique multi cf. etiam Laqueur, l. c. p. 222.

legibus. Harum partes, quod quidem Romanum usum attinet, saepissime numerorum notis instructas esse certissimis testimoniis comprobatur; neque solum iis, quae supra attuli, sed etiam magna illorum locorum copia, quibus apud scriptores capitum numerorum mentio fit.

III. De capitum lemmatis.

Et haec quidem hactenus. Deinceps, ut erat propositum, consideremus, quae ex exemplis supra collectis de lemmatum et summariorum usu atque origine discamus.

Statim vel primo obtutu intellegimus ut divisionem, ita lemmata quoque capitum et summaria iam in libris antiquis inventa esse; sed tantum in certis quibusdam generibus, in iis nimirum, quae praeter cetera in capita esse disposita supra dixi. Nam facile intellegimus in libris, qui ad perlegendum scripti erant, lemmata superflua fuisse.⁴⁾

Qui paulo diligentius testimonia allata examinaverit, eum animadversurum esse puto lemmata diversos locos obtinere: aut, quod in plerisque exemplis factum est, capitum initiis ipsis praescripta aut supra eas columnas posita sunt, in quibus capita ipsa incipiuntur (v. s. p. 15, 16, 17). Ut diiudicare possimus utrum horum locorum legitime obtineant, implicata illa quaestio, quae est de lemmatum origine nobis evolvenda est.

H. Laqueur (l. c. p. 221) a lemmatis illis profectus est, quae supra columnas voluminis Didymeī scripta sunt (cf. s. p. 17sq.).

Haec autem, si Laqueuris sententiam sequimur, pro summariorum discerptorum membrorum habenda sunt; nam et libri partium, non ipsarum columnarum argumenta referunt et congruunt, si sententiarum structuram spectas, cum iis summariis, quae Diodorus singulis operis sui libris praemisit. Cum autem et Diodorus et Didymus opera sua summariis instruxerint, hic fuisse usus primi a. Chr. n. saeculi putandus est.

Haec ille. At ex argumentis, quae ad sententiam suam

⁴⁾ Plura non dico; nam ea, quae de hac re exponenda sunt, Laqueur (l. c. p. 222/23) accuratiusque Mutschmann rectissime exposuerunt.

firmandam attulit, colligi non posse, quae collegit, acrius intuentem non fugiet.

Illa autem via ex summariis scilicet dissolutis lemmata omnia omnino orta esse Laqueur ipse, quantum ego quidem video, expressis verbis nusquam scripsit. Sed haud scio an ex verbis eius hoc ei persuasum fuisse cum Mutschmanno concludere possimus. Quod utut est, nihil fere refert, nam talis opinio, quae ad viros doctos priores (Gesner, Bergk) satis prope accedit, nullo modo retineri potest; quod infra me expositurum esse spero.

Ex aliis fontibus Mutschmannus originem lemmatum deducere conatus est. Qui ab inscriptionibus illis Didymeis ipse quoque profectus eo pervenit, ut columnas ipsas titulis instructas totius usus principium esse diceret; quo e principio paulatim, postquam ad libri et argumenti partes significandas transierunt antiqui, capitum tituli orti sint.

Vel ex eis, quae supra de divisionis origine scripsi, apparet me ad hanc sententiam accedere non posse. Et repugnant alia complura, ne eam rectam esse censeamus.

Monendum est primum columnarum titulos non satis stabiles fuisse; neque enim, quod attinet ad argumentum uniuscuiusque columnae, ullum descriptum exemplum aut cum aliis exemplis aut cum archetypo suo satis congruere poterat, cum argumenta ipsa columnarum diversa esse necesse esset, prout columnae longiores breviores, latiores angustiores fuerunt. Ad unamquamque igitur columnam uniuscuiusque exemplaris nova inscriptio excogitanda fuit. Quod molestius esse arbitror, quam ut talis usus unquam latius viguerit; neque Mutschmannum ipsum haec fugerunt (cf. l. c. p. 101). Sed concedo totius quaestionis discrimen in his considerationibus positum non esse.

Maioris autem momenti est, quod iam in exemplis, quae exstant, vetustissimis distributionem adhibitam partesque operis ipsas lemmatis instructas esse videmus.

Res enim haec est: seriem exemplorum in promptu habemus, cuius antiquissimum quinto a. Chr. n. saeculo, recentissimum VI vel VII p. Chr. n. adscribitur. In his omnibus lemmata initii capitum ipsis praescripta sunt. Contra quattuor exstant testimonia, quae ad primum et alterum p. Chr. n. saecula referuntur

et quorum tria haud dubie privatum in usum conscripta sunt (Vita Socratis, Didymi commenta, Hierocles): in his capitum inscriptiones suis columnis superscripta sunt.

Quibus consideratis nonne valde miraris Mutschmannum haec ultima potissimum exempla sibi elegisse, a quibus proficeretur? Mihi natura ipsa exigere videtur, ut exempla cuiuslibet rei, in cuius originem inquiri, examinem antiquissima nec vero recentiora quaedam meo arbitrio electa. Si hoc rectum esse concedimus, ea, quae Mutschmann demonstravit, iam satis labefactata sunt.

Itaque nos, ut felicius rem agamus, a testimoniis antiquissimis ordimur atque ponimus ea lemmata, quae in contextu ante capita sua scripta sunt, iustum locum obtinere. Quo posito lemmatum usus non iam a columnarum inscriptionibus derivari potest, aliunde potius origo quaerenda est.

Duae inscriptionum classes discernendae sunt: ad primam pertinent eae, quae in catalogis et inventariis occurrunt, ad alteram autem eae referendae sunt, quibus in libris miscellaneis, repertoriis similibusque operibus singula capita instruuntur.

Alia autem classis aliter orta est.

In catalogis, qui diversa genera vel hominum vel rerum complectuntur, singulorum generum membra non permisceri sed generatim disposita scribi omnino necesse est. Unde per se fere illud quoque sequitur, ut generibus inter se separatis nomina complectentia praemittantur. Exemplis, quae supra (p. 10) attuli, testimonium adicio gravissimum de Callimachi virorum doctorum catalogis, quod apud Athenaeum (p. 244 a) servatum est¹⁾:

*Καλλίμαχος ἐν τῷ τῶν παντοδαπῶν πίνακι γράφων οὕτως·
δεῖπνα ὅσοι ἔγραψαν· Χαιρεῶν . . . .*

His verbis duo lemmata inesse apparet: index ipse *παντοδαπά* (varia) inscribatur; scriptorum autem genera, quae in eam relata erant, rubricas habuerunt praescriptas, quarum una est: *δεῖπνα ὅσοι ἔγραψαν*.

Origo autem huius usus, quem vitare fere difficilius erat quam invenire, nulla caret explicatione neque scio, an omnino

¹⁾ cf. O. Schneider, Callimachea II, 310 sq.

investigari possit. Hoc certe apparet lemmatum, quae in catalogis inveniuntur, inde a primo statim id munus fuisse, ut argumenta partium referrent, quae rerum ipsarum diversitate vel potius similitudine efficiebantur, atque a fortuita illa atque externa columnarum divisione prorsus aliena fuisse.

Iam vero horum catalogorum exemplum haud parvum momentum fecisse, ut in iustis quoque libris singulis capitibus lemmata adscriberentur, sine ulla dubitatione statuam. Atque haec opinio duplici observatione firmatur: primum enim libri miscellanei sive repertorii nonnunquam catalogis haud ita dissimiles sunt;¹⁾ deinde ipsae quoque „relationes“ illae Epidauriae, de quibus verba feci supra p. 7—8, inter libri et catalogi formam medium tenent. Hae enim, quamquam narratiuncularum collectionis speciem prae se ferunt, tamen in catalogis numerandae sunt; quid enim exhibent nisi indicem hominum aegrotorum, ita tamen, ut singulis pauca de causa morbi et sanationis ratione adiecta sint?

Iam prima lemmatum classe absoluta ad alteram nos convertimus, ad eas capitum inscriptiones, quae in quibusdam librorum generibus inveniuntur.

Atque ego haec quidem lemmata artissima cognatione cohaerere dico cum *transitionum* usu²⁾ quibus, ubi operis partes maiores finiebantur, breviter comprehendere solebant, quae exposita essent, et explicari, quae tractanda restarent. Quorum transitionis munerum nimirum id imprimis nobis spectandum est, quod verbis extremis adumbravi quodque propositionem³⁾ argumenti vocare liceat.

Exempla, quibus meam sententiam confirmem, non desunt.

¹⁾ Revocentur in memoriam Callimachi *Πίνακες* (cf. Susemihl, Gr. Lit. i. d. Alexandrinerzeit p. 335 sq.); Eratosthenis liber, qui *καταστερισμοί* inscribi solet. Hic liber expressis verbis „κατάλογοι“ nominatur in Schol. B Hom. II, X, 29: *ιστορεῖ Ἐρατοσθένης ἐν τοῖς ἑαυτοῦ καταλόγοις* (cf. Christ. Gr. Lit. II, 1 p. 192 adn. 3).

²⁾ De transitionum usu conferas Volkmann, Die Rhetorik der Griechen und Römer² a. 1885. Mutschmann quoque harum rerum mentionem fecit, sed contrario fere sensu l. c. p. 94—95.

³⁾ Hoc vocabulum elegi secutus Quintiliani locum in inst. or. IV, 4, 1.

Propositiones, quas dico, iam antiquissimis temporibus adhibitas esse mihi concedes, si locos qui sequuntur inspexeris; ex Herodoti enim historia desumpti sunt:

1.) lib. I, 179 *δεῖ δὴ με πρὸς τοῦτοις ἔτι φράσαι ἵνα τε ἐκ τῆς τάφρου ἢ γῆ ἀναισιμώθῃ, καὶ τὸ τεῖχος ὄντινα τρόπον ἔργαστο. δρῶσόντες...*

2.) I, 195. *Τὰ μὲν δὴ πλοῖα αὐτοῖσι ἐστὶ τοιαῦτα· ἐσθῆτι δὲ τοιῇδε χρέωνται, κινῶνι κτλ.*

3.) I, 196. *Αὕτη μὲν δὴ σφι ἄρτησις περὶ τὸ σῶμα ἐστί· νόμοι δὲ αὐτοῖσι ὥδε κατεστᾶσι, ὁ μὲν σοφώτατος ὅδε κτλ.*

4.) II, 35. *Νείλου μὲν νῦν πέρι τοσαῦτα εἰρήσθω· ἔρχομαι δὲ περὶ Αἰγύπτου μηχανέων τὸν λόγον, οὗ πλεῖστα θαυμάσια ἔχει... τούτων εἴνεκα πλέω περὶ αὐτῆς εἰρήσεται.*

5.) II, 43. *Ἡρακλέους δὲ πέρι τόνδε τὸν λόγον ἤκουσα...*

6.) II, 54. *Χρηστηρίων δὲ πέρι τοῦ τε ἐν Ἑλλήσι καὶ τοῦ ἐν Λιβύῃ τόνδε Αἰγύπτιοι λόγον λέγουσιν. ἔφασαν οἱ ἱερεῖς κτλ.*

7.) II, 55. *Ταῦτα μὲν νῦν τῶν ἐν Θήβῃσι ἱερέων ἤκουον, τὰ δὲ ἐκ Λαδωναίων φασὶ αἱ προμάντιες.*

8.) II, 68. *Τῶν δὲ κροκοδείλων φύσις ἐστὶ τοιήδε. τοὺς χειμεριωτάτους μῆνας... ἐσθίει οὐδέν...*

9.) II, 85. *Θρηνοὶ δὲ καὶ ταφαὶ σφεων εἰσὶ αἷδε. τοῖσι ἂν ἀπογένηται...*

10.) II, 95. *Πρὸς δὲ τοὺς κώνωπας ἀφθόνους ἐόντας τὰδε σφι ἐστὶ μεμηχανημένα· τοὺς μὲν τὰ ἄνω ἐλέων οἰκέοντας...*

11.) II, 147. *Ταῦτα μὲν νῦν αὐτοὶ Αἰγύπτιοι λέγουσι· ὅσα δὲ οἷτε ἄλλοι ἀνθρώποι καὶ Αἰγύπτιοι λέγουσι δμολογέοντες τοῖσι ἄλλοις κατὰ ταύτην τὴν χώραν γενέσθαι, ταῦτ' ἤδη φράσω.*

12.) III, 110. *Τὸν μὲν δὴ λιβανωτὸν τοῦτον οὕτω κτῶνται Ἀράβιοι, τὴν δὲ κασίην ὥδε.*

13.) III, 115. *Αὗται μὲν νῦν ἐν τε τῇ Ἀσίῃ ἐσχατιαὶ εἰσι καὶ ἐν τῇ Λιβύῃ. περὶ δὲ τῶν ἐν τῇ Εὐρώπῃ τῶν πρὸς ἐσπέρεν ἐσχατιέων ἔχω μὲν οὐκ ἀτρεκέως λέγειν (nihilominus de iis loquitur).*

Has veras esse propositiones nemo negabit. Notatu autem fortasse dignum est eas imprimis in iis operis partibus inveniri,

in quibus de diversarum gentium, velut Aegyptiorum, sit moribus agitur; multo rarius occurrere vel potius omnino fere abesse in iis, quibus sermone continuo res gestae ipsae narrantur.

Pergimus ad Aristotelem, ex cuius libris optime cognoscitur, quomodo ex propositionibus magis magisque amputatis lemmata eveniant.¹⁾

Ἡθικά Νικομάχεια lib. III (ed. acad. reg. Bor. Berol. a. 1831):

14.) p. 1115. Ἀναλαμβάνοντες δὴ περὶ ἐκάστης εἰπωμεν τίνες εἶσι καὶ περὶ ποῖα καὶ πῶς· αἶμα δὲ δῆλον καὶ πόσαι εἶσιν· καὶ πρῶτον περὶ ἀνδρείας.

15.) p. 1117. Μετὰ δὲ ταύτην περὶ σωφροσύνης λέγωμεν.

16.) lib. IV, init. p. 1119: λέγωμεν δ' ἐξῆς περὶ ἐλευθεριότητος, δοκεῖ δ' εἶναι ἡ περὶ χρήματα μεσότης...

17.) p. 1130. Ὅτι μὲν οὖν εἶσι δικαιοσύνη πλείους, καὶ ὅτι ἔστι τις καὶ ἑτέρα παρὰ τὴν δλην ἀρετὴν δῆλον· τίς δὲ καὶ ὁποῖα τις ληπτέον.

Multo luculentius etiam ex animalium historia (περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι) res apparet.

18.) lib. II, 14 (§ 61): Τὰ μὲν οὖν ἕξω μόρια, καὶ πόσα καὶ ποῖα τῶν ἐνάλμων ζῴων καὶ τίνες ἔχει πρὸς ἀλλήλα διαφοράς, εἴρηται. (15 init.): τὰ δὲ ἐντος πῶς ἔχει, λεκτέον ἐν τοῖς ἐνάλμοις ζῴοις πρῶτον.

19.) lib. III, 1. Περὶ μὲν οὖν τῶν ἄλλων μορίων τῶν ἐντος εἴρηται, καὶ πόσα καὶ ποῖ' ἅττα καὶ τίνες ἔχει πρὸς ἀλλήλα διαφοράς· λοιπὸν δὲ περὶ τῶν εἰς τὴν γένεσιν συντελούντων μορίων εἰπεῖν.

20.) III, 3 (26). Συνένσεις μὲν οὖν καὶ Διογένους οὕτως εἰρήκασιν, Πόλυβος δὲ ὧδε.

21.) lib. V, 15 (61). Περὶ μὲν οὖν τῆς ὁχείας τῶν ζῴων τῶν ὀχευομένων τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον, περὶ δὲ τῆς γενέσεως καὶ τῶν ὀχευομένων καὶ τῶν ἀνοχέυτων λεκτέον, καὶ πρῶτον περὶ τῶν ὀστρακοδέσμων· τοῦτο γάρ ἐστιν ἀνόχευτον μόνον ὡς εἰπεῖν ὅλον τὸ γένος.

¹⁾ Pauca tantum exempla, pro maxima locorum copia, subiciam.

Redimus ad lib. III.

22.) III, 5 (49). Τὰ δὲ νεῦρα τοῖς ζῴοις ἔχει τὸνδε τὸν τρόπον. ἡ μὲν ἀρχὴ καὶ τούτων ἐστὶν ἐκ τῆς καρδίας...

23.) III, 10 (66). Περὶ δὲ τριχῶν καὶ τῶν ἀνάλογον καὶ δέρματος τὸνδ' ἔχει τὸν τρόπον. τρίχας μὲν ἔχει...

24.) III, 19 (90). Περὶ δὲ αἵματος ὧδε ἔχει· τοῦτο γὰρ πᾶσιν ἀναγκαϊότατον καὶ κοινότατον τοῖς ἐνάλμοις...

25.) III, 20 (98). Ἰχώρ δ' ἐστὶν ἀπεπτον αἷμα, ἡ τῷ μήπω πεπέφθαι ἢ τῷ διωρεῶσθαι. (20 init.): Περὶ δὲ μυελοῦ· καὶ γὰρ τοῦτο ἐν τῶν ὑγρῶν ἐν ἐνίοις τῶν ἐνάλμων ὑπάρχει ζῴων.

Jam si cogitatione fingimus eiusmodi argumenti indices, imprimis eos, quos extremis locis attuli, in scripturae adoratione a reliquis verbis distinctos fuisse¹⁾ nullo fere modo a capitum inscriptionibus differunt. Is vero, quem n. 25 designavi, omnino lemmatis formam accepit.

Talium autem propositionum, quae lemmatum instar sunt, haud scio an luculentiora non habeamus exempla, quam quae insunt in reliquiis operis, quod Cornelius Nepos²⁾ de viris illustribus scripsit. Cuius XXIII capita servata, si eorum initia spectamus, in tria genera discedunt: duodecim propositionibus omnino carent; decem a propositionibus incipiuntur,³⁾ ad quae similiter atque apud Aristotelem enuntiatorum sequentium oratio recurrere solet hoc modo:

(Cap. II): *Themistocles, Neocli filius Atheniensis. Huius vita incuntis adolescentiae...*

¹⁾ Hoc eo fortasse modo factum esse puto, qui in Anonymo Londinensi occurrit col. III, 5 sq.:

... καὶ ταῦ-
τα μὲν οὕτως. (II lit. spat. vac.) πάθος δὲ λεκτέον [(εἶναι) σωμα-
τικόν] (εἶναι) σωματικὸν διάθεσιν σώματος
κατὰ κίνησιν ἢ σχέσιν. (II lit. spat. vac.) τῶν δὲ σωματικῶν ...

²⁾ Ad Nepotem Th. Birt benigne me remisit.

³⁾ Sunt autem ea, in quibus agitur de Themistocle, Alcibiade, Thrasybulo, Dione, Chabria, Timotheo, Epaminonda, Pelopida, Eumene, Timoleonte; Nipperdey in adnotatione ad capitis II initium hunc usum neglegentioris esse sermonis docet et exemplum quoque ex Suetonio desumptum citat hoc (rhet. 2, 1): *L. Plotius Gallus. De hoc Cicero in epistula ad Titinium sic refert...*

Unius denique capituli¹⁾ propositio ne hoc quidem modo cum verbis insequentibus cohaeret, sed omnino per se stat. Quas omnes propositiones, quae etiam minus quam Aristotelicae illae cum orationis tenore cohaerent, lemmatum nomine significare non dubitarem, si scriptor in iis adhibendis per totum opus sibi constitisset.

Neque vero deest scriptor, qui constanti usu omnibus capitibus talia lemmata praescripserit: Galenum dico,²⁾ quippe cuius libelli *περὶ τῶν ἐν ταῖς τροφαῖς δυνάμεων* singula capita inscriptiones praecedant, quae suam ex propositionibus originem affatim ostendunt; eodem enim modo atque eae propositiones, quae apud Aristotelem et Cornelium Nepotem inveniuntur, insequentium enuntiatorum verba ad ea spectant. Quod ex his cognoscas exemplis:

(Cap. VII:) *Περὶ πυρῶν ἡψημένων ἐν ὕδατι. Ἐὶ μὴ καὶ αὐτὸς ἐπαγόν ποτε πυρὸς οὕτως ἡψημένους, οὐκ ἔλπισά τινα χρεῖαν γενέσθαι τῆς ἐδωδῆς αὐτῶν.*

(VIII:) *Περὶ ἀμύλου. Ἐκ τῶν πυρῶν τοῦτο σκενάζεται δύναμιν ἔχον δμαλυντικὴν τῶν τετραχυσμένων.*

(IX:) *Περὶ κριθῶν. Πολλὴ καὶ τοῦτου τοῦ σπέρματος ἡ χρεῖα τοῖς ἀνθρώποις ἐστίν...*

Brevissima denique forma haec est. P. Rutilius Lupus, schemata lexeos I, 14:

Πολυσύνδετον. Hoc schema efficitur, cum...
vel Aquila Romanus, de figuris sententiarum et elocutionis, § 29:

Παλιλογία, iteratio. Haec figura repetito eodem verbo aut nomine, non diverso vult intellegi...

Has capitum inscriptiones similes esse propositionibus illis amputatis, quas apud Aristotelem vidimus, facile cognoscas.

Sed etiam alia accedunt, quo magis confidam explicationem, quam protuli, veram esse.

¹⁾ i. e. eius, quo Hannibalis vita describitur.

²⁾ Galeni locos mihi Caroli Kalbfleisch liberalitate innotuisse grato animo profiteor.

Atque primum quidem nonnulla, quae formam lemmatum atque structuram attinent, adnotabo.

Ex eis, quae Laqueur (l. c. p. 223) et Mutschmann (l. c. p. 102) docuerunt, elucet secundum sententiarum structuram quattuor imprimis genera lemmatum esse secernenda:

- I. ea, quae ex quolibet pronomine interrogativo vel ex particula aliqua interrogativa pendent (*τίς, πόσα, πῶς, ποσαχῶς* aliaque);
- II. quae *ὅτι* vel *ὥς* particulis incipiuntur;
- III. quibus *περὶ* praepositio praescripta est;
- IV. quorum locum obtinet nominativus, qui non habet, unde pendeat;
- [V. ea, quae ex *εἰ* pendent; quae tamen mea sententia ad formam I referenda sunt].

Iam si recte rem egi exspectandum est harum formarum elementa in propositionibus illis, de quibus locutus sum, latere. Et latent re vera, quod vel ex locis supra allatis cognoscere possumus.

Formas I et III sine ulla difficultate intellegimus congruere cum locis supra (p. 29 sq.) enumeratis:

I: 1, 11, 14, 17, 18; et

III: 4, 5, 6, 13, 14, 15, 16, 19, 21, 23, 24, 25;
et bene est, quod videmus eam lemmatum formam, quae ex *περὶ* praepositione incipit, maxime usitatam fuisse.

Exempla, quae formae II respondeant, in locis collectis non insunt; quod quin casui tribuendum sit, non dubito. Si etiam plures locos attulissem eas quoque formas reperiremus.

Dubitare licet de locis, quales sunt 2, 3, 7, 8, 9, 20; qui, quamquam nullam harum formarum aperte ostendunt, in unamquamque certe satis facile transire potuerunt. Sunt autem, qui mihi ad speciem IV potissimum inclinare videantur, e. gr. 2, 3, 8, 9.

Ceterum hanc IV formam ex alia quadam propositionis specie ortam esse censeo, cuius testimonia, quae supra omisi, huc adiciam.

Herodot. II 95: *Καὶ περὶ μὲν τοὺς ἰχθύας οὕτω ἔχει. ἀλείφεται δὲ χρέωνται...*

Aristot. anim. hist. III 6 (54): *Περὶ μὲν οὖν φλεβὸς καὶ νεύρου καὶ ἵνους τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον.* (17) *τὰ δ' ὅσῃ τοῖς ζώοις ἀφ' ἑνὸς πάντα συνηρημένα ἐστὶ κτλ.*

III 15 (83): *Περὶ μὲν οὖν φλεβὸς καὶ νεύρου . . . τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον.* (16) *σάρεξ δὲ ἐστὶ . . .*

Quod igitur appariturum esse sperabam, apparet: lemmatum quattuor illa genera ex sermonis transitionibus, nempe ex ea parte transitionis, quae novum tractationis argumentum indicat, facillime derivantur.

Alia consideratio sententiam meam prorsus confirmet.

Si Mutschmannum sequimur, capitum lemmata in proprium usum librorum miscellaneorum et artium manualium tum, cum haec nova litterarum genera oriebantur, inventa esse nobis putanda sunt; at ego statuo non novam tum rem inductam, sed antiquum usum, qui iam dudum notus erat, receptum, paulatim autem, ut res postulabant, mutatum esse. Haud aliter atque litterarum ipsum illud genus non statim suam propriam formam habuit sed longiore temporis decursu eam accipiebat.

Nonne hoc modo multo simplicius, quam quo Mutschmann proposuit, quaestio solvitur?

Sed unam difficultatem nunc quoque relinqui non taceam: antiquior enim illa propositionis forma etiam postea a scriptoribus adhibebatur. Quod factum esse in eis litterarum generibus, a quibus lemmata semper aliena erant, mirari non oportet. Alia autem res est, quod interdum simul et propositionibus et lemmatis capitum argumenta indicari videmus. Cuius rei exempla saepissime occurrunt; hoc loco pauca, quae in verbis voluminis illius Didymeï inveni, attulisse sufficiet.

Col. XII lemma: *Περὶ τῶν Φιλιππου τραυμάτων;*

capitis ipsius initium: *Περὶ ὧν ἔσχε τραυμάτων ὁ Φίλιππος ἐξηται μὲν ἡμῶν ἐντελῶς, καὶ νυνὶ δ' εἰς β[ε]λ[ε]ν ὑπομνηστέον.*

Col. XIII lemma: *Περὶ τῆς Ὀργάνος.*

capitis ipsius initium: *. . . ὁμῶς περὶ τῆς ὀργάνος εἰς β[ε]λ[ε]ν δηλωτέον· λέγεται τοίνυν ὀργάνος . . .*

Similiter Theon in Progymnasmatis capitum initia formavit:

Περὶ χρείας. Χρεία ἐστὶ σύντομος ἀπόφασις . . .

Περὶ θέσεως. Θέσις ἐστὶν ἐπίσκεψις . . .

Hac in re unus vel alter fortasse offendet, cum ibi lemmata superflua esse pateat. Verum ne id quidem ad sententiam, quam exposui, refutandam proferri potest. Neque enim in his locis recte aestimandis quicquam refert, quomodo lemmata orta sint. Quorum originem etsi alia ratione atque ego statuo explicaremus, haud minus ibi essent superflua. Id autem talibus locis sane dubitari licet, num omnino in contextu retinenda sint. Quod tamen uno verbo diiudicari nequit, sed quotiens et lemma et propositionem in initio eiusdem capituli scripta videmus, quaestio denuo movenda est. Adiciam in Theonis Progymnasmatis lemmatum fidem eo firmari, quod aliis libelli locis iisdem verbis citantur. Qui loci sunt hi:

Theon. Progymn. ed. Walz I p. 175 vs. 9: *. . . τὴν μὲν ἀπαγγελίαν ἦτις ἐστὶ, καὶ ἐν τῷ περὶ τῆς χρείας δεδηλώκαμεν.*

p. 180/181: *ἀκριβέστερον δὲ μικρὸν ὕστερον περὶ τῆς σαφηνείας ἐν τῷ περὶ διηγρήματος ἐξηθήσεται.*

p. 193 vs. 4—5: *Περὶ μὲν οὖν ἀπαγγελίας καὶ κλίσεως καὶ συμπλοκῆς, ἔτι δὲ οὐστολῆς τε καὶ ἐπεκτάσεως ἐν τῷ περὶ μύθων εἴρηται.*

Quodsi complectimur, quae de lemmatum usus origine hucusque effecimus, haec sunt.

In catalogis cuiusvis generis diversis argumenti sectionibus suae rubricae praescribebantur. Cum ex hoc usu antiquissimo, tum ex propositionibus illis, quae in libris prosa oratione conscriptis haud minus diu usu receptae erant, lemmata ipsa nascebantur. Columnarum vero inscriptiones lemmata neque sunt neque unquam fuerunt. Neque magis antiquissimis temporibus, de quibus agimus, capitibus iam confectis adiecta lemmata esse putanda sunt, ut quasi summam facerent partis insequentis. Immo iis scriptores ipsi, ubi ad novum quid transibant, thema proponere solebant.

Verum cave obliviscaris haec de antiquissimis tantum tem-

poribus lemmatumque origine dicta esse. Postea usu iam inveterato rem aliter se habuisse non sum nescius.

Quae si recte statuimus, apparet ea lemmata, quae ante capita ipsa inter reliqua verba scriptoris posita sunt, antiquitus ibi genuinum locum tenere.¹⁾

¹⁾ Quam ad rem optime quadrat librarios medii aevi columnarum inscriptionibus in universum usos non esse. Nam eae inscriptiones, quae in codicibus membranaceis haud paucis singulis paginis superscribuntur, curiose secernendae sunt a lemmatis, quae columnas voluminis Didymeï illustrant. Haec enim capitum tantummodo inscriptiones sunt, illae autem nomen scriptoris et titulum totius operis et librum indicant, ad quem verba ipsius paginae referenda sint; velut in Plinii codice M (ed. Sillig IV.):

PLIN. SEC. NATUR. HIS.

(pagina sinistra)

LIB. XIII

(pagina dextra)

Viros doctos autem in hac re iudicanda mirum in modum ambigere video.

C. Dziatzko (Untersuchungen p. 178 sq.), cui persuasum erat voluminum papyraceorum singulis paginis (sive columnis) eiusmodi inscriptiones (quales sunt in Plinii cod. M) defuisse, inde codicum discrimen statuere conatus est, ita, ut codices quorum paginae inscriptionibus carerent, reliquos aetate superare diceret.

Postquam autem Didymi volumen inventum est, viri docti exclamaverunt: En columnarum inscriptiones! erravit igitur Dziatzko, cum diceret libros antiquos iis caruisse; codicumque discrimen, quod statuit, vanum est! Hoc Didymi editores scripserunt, hoc etiam Mutschmann repetivit (p. 101 adn. 1). Quid nos? Erravit Dziatzko? Immo erraverunt ceteri, primum, quod inscriptiones Didymeas pro columnarum titulis habuerunt, deinde quod eas idem esse dixerunt atque illas paginarum inscriptiones, quae in codicibus occurrunt.

Quomodo vero Mutschmann rem gesserit, ego omnino intellegere non possum; quippe qui uno quasi anhelitu titulos Didymeos columnarum inscriptiones esse et negaverit et statuerit; audiamus ipsum (l. c. p. 98): „Dieser Didymustext weist ... Überschriften über den Kolumnen auf, die aber nicht den Inhalt dieser Kolumnen selbst bezeichnen, sondern als Titel zu den in diesen beginnenden Sinnesabschnitten gehören. Es wäre also ein Irrtum, wenn man sie als Kolumnentitel bezeichne; es sind vielmehr regelrechte Kapitelüberschriften“. Rectissime! At idem haec l. c. p. 101 adn. 1: „Aber (Dziatzkos) Voraussetzung, daß es keine Kolumnenüberschriften in der Chartarolle gab, kann nach der Auffindung des Didymuspapyrus nicht mehr bestehen“.

De quibus plura dicere operae pretium non est. Practerea in alia quoque re exponenda Mutschmannum veri sensus defecit. Explicavit enim capitum lemmata ex columnarum titulis orta esse, paulatim autem speciem

Rem ita esse vel sine ulla demonstratione verisimile erat, cum in plerisque exemplis lemmata hoc ipso loco scripta videremus.

Lemmata autem, ut ex scriptorum propositionibus, quas voco, tamquam progenita sunt, ita paulatim a reliqua scriptura magis secreta esse putanda sunt. Neque dubito, quin primum ab antecedentibus dumtaxat capitibus distincta sint, cum suis ipsis autem cohaeserint continenti scriptura. Deinde ab his quoque intervallis separata sunt, unde factum est, ut cum reliqua oratione iam nullo fere modo conecterentur. Quia autem eo magis usui erant, quo facilius discerni poterant, e contextu prorsus exempta versibus separatis scribi coepta sunt. Insuper librarii alia quoque adiumenta, quibus legentium oculos in titulos converterent, addiderunt eorum verba vel promoventes in marginem vel ab eo revocantes; neque raro proximus quoque versus, novi capituli initium, in marginem promovebatur.

Quin etiam hic illic inscriptiones omnino e scriptura avulsae et in columnarum suarum marginibus superioribus videntur positae esse, quo loco nimirum in usum eius, qui volumen evolvebat, pro universi quoque argumenti indice essent.¹⁾

Itaque hanc in margine superiore collocationem non ineunte, sed exeunte potius tota huius consuetudinis progressionem, si ita dicere licet, obtinuerunt; nam e contextu inscriptiones ortae sunt; paulatim et eo magis ab eo separabantur, quo minus cum eo nexae erant. Tum demum etiam in alienum locum transferri poterant. Publicos vero librarios omnino unquam lemmata in marginibus superioribus scribere solitos esse ego quidem valde dubito; exempla enim, in quibus hoc loco exstant, nullo excepto privatum in usum confecta sunt.

suam adeo mutasse, ut, vergentis antiquitatis temporibus prioris formae nullum fere vestigium superesset (l. c. p. 101). Atque idem, qui hoc statuit, sibi excogitavit librarios medii aevi subito ad antiquissimum illum usum recurrisse, a quo antiqui scribae ipsi iam pridem discesserant!

Sed ut ad finem tandem veniamus, hoc quidem dicam in papyris, quae mihi innotuerunt columnarum titulos, qui codicum paginarum inscriptionibus re vera respondeant, non inveniri. Itaque illud signum in aestimanda codicum aetate, quod Dziatzko repperit, neglegere non licet.

¹⁾ Mutschmannum sequor, qui l. c. p. 99 haec exposuit.

Sed ut ad propositum redeamus, haud raro etiam rubro colore librarii titulos pingebant, ut elucerent inter reliquam scripturam. Quod, si virorum doctorum auctoritatem sequimur,¹⁾ in papyris quoque Graecis occurrit; ipse tamen talia exempla non inveni.

Romanos autem librarios rubro colore ad titulos pingendos usos esse testimoniis abunde comprobatur.

Legimus in scholio ad Persii sat. V, vs. 90²⁾: „... rubricam vocat (sc. Persius) minium, quo tituli legum adnotabantur“.

Praeterea inspiciamus leges Salpensanam et Malacitanam, quarum supra mentionem feci (p. 20). Titulorum forma haec est:

R Ut . ius . dicatur . e . lege . dicta . praedib(us)
et praedis . vendundis.

Quos praedes quaeque praedia . quosque cog
LXV nitores . II . viri . . . . .
vel

R De multa quae dicta erit.

Multas in eo municipio ab . II . viris prae
LXVI fectove dictas . . . . .

Quid R littera sibi velit neque ita facile nec satis certe diiudicari potest; hoc quidem constat eam, quippe initium vocis R (ubrica) vel similis vocabuli, ad rubrum titulorum colorem spectare. Ceterum res hoc modo explicari potest.

In exemplo sive chartaceo sive membranaceo, quo is, qui legem in hanc tabulam aheneam incidit, usus est, tituli rubro colore picti fuerunt. Cum autem in aere color adhiberi nequiret, sculptor R litteram unicuique titulo praescripsit, ut lectores admoneret litteras insequentes pro rubricatis habendas esse.

Commemoratione dignum est in codice Parisino saec. XII, quo Catonis de agri cultura liber continetur, plane eodem modo atque in hoc monumento singulis lemmatis R litteram praescriptam esse, ut videamus scriptum e. gr.: *LXI. R. Quae diligentius propagari voles*. Librarius autem sibi non constitit:

¹⁾ cf. Schubart, l. c. p. 20; etiam Dziatzko, P.-W. R.-E. III 1, 955.

²⁾ Pers. sat. V 90: excepto siquid Masuri rubrica vetavit.

capitibus a primo ad duodeseptuagesimum (ed. Keil) omnibus R praescripsit, deinde eam non raro omisit.

Pergimus ad alia, quae, quamquam ipsa quoque certe diiudicari nequeunt, tamen silentio praeterire non licet. Conemur statuere, quando librorum capitibus lemmata praescribi coepta sint. Mutschmann¹⁾ censuit hunc usum primo inveniri ineunte aetate imperatorum Romanorum, quam vocamus, fortasse autem uno etiam saeculo antiquiorem esse.

Cui opinioni ego non assentior.

Iam Cato librum, quem ineunte altero a. Chr. n. saeculo de agri cultura scripsit, lemmatis adornavit. Et Callimachi virorum clarorum indices, qui ineunte tertio a. Chr. n. saeculo compositae sunt, rubricis non caruisse supra dictum est.

Principia autem huius usus, de quibus quaerimus, quarto a. Chr. n. saeculo tribuam, ei nimirum, quo primo de diversis litterarum disciplinis quales sunt ars mathematica, grammatica, ampliora opera condebantur.

In Aristotelis libris, qui tamquam praecursor huius litterarum generis nominari potest, argumenti propositiones ad lemmatum formam satis prope accedere supra exposui. Quin etiam opusculum, quod *Προβλήματα* inscribitur, iustis lemmatis instructum est; quod tamen momentum non facit, quia saepius retractatum esse constat.

Sed inspiciamus libros, quos Aristotelis aequalis, qui paulo eo minor fuit,²⁾ Autolycum dico, scripsit: de sphaera quae movetur (*περὶ κινουμένης σφαίρας*) et de ortibus et occasibus (*περὶ ἐπιτολῶν καὶ δύσεων*).

Quae opera in capita numerata disponuntur, neque quemquam adhuc dubitasse video, quin haec divisio genuina et a scriptore ipso profecta sit. Singula capita constant ex partibus his: I. propositione, de qua agendum est; II. demonstratione, quae ipsa quoque componitur sumptionibus, positione, demonstratione ipsa.

¹⁾ l. c. p. 98 et 102.

²⁾ cf. Autolyci, De sphaera quae movetur liber et De ortibus et occasibus lib. II ed. F. Hultsch, Lips. 1885, praef. p. V.

Quod exemplis illustretur his:

De sphaera. prop. VIII (Hultsch p. 28/30):

[I. propositio:] η'. Οἱ τῶν αὐτῶν ἐφαπτόμενοι μέγιστοι κύκλοι, ὧν καὶ ὁ ὀρίζων ἀπτεται, στρεφομένης τῆς σφαίρας ἐφαρμόσουσιν ἐπὶ τὸν ὀρίζοντα.

[II. demonstratio:

a. sumptiones:]

Ἐστω ἐν σφαίρᾳ ὀρίζων ὁ $ABΓ$ (figuram omitto), μέγιστος δὲ τῶν μὲν αἰεὶ ἀφανῶν ἔστω ὁ $ΛΕ$ κτλ.

[sequitur: b. positio:] λέγω ὅτι στρεφομένης τῆς σφαίρας ὁ $ΔΒΕΓ$ κύκλος ἐφαρμόσει ἐπὶ τὸν $ABΓ$ ὀρίζοντα.

[c. demonstratio ipsa:] γεγραφθῶ γὰρ τις τῇ $ΑΔ$ παράλληλος κύκλος ὁ $ΗΖΘ$ κτλ. finitur his verbis:

στρεφομένης ἄρα τῆς σφαίρας ἐφαρμόσει ὁ $ΔΒΕ$ κύκλος ἐπὶ τὸν $ABΓ$ κύκλον (i. e. positio).

Aliud exemplum hoc:

De ortibus et occasibus II, 2 (H. p. 110):

β'. Τῶν δώδεκα ζῳδίων τὸ προηγούμενον τοῦ ἐν ᾧ ἔστιν ὁ ἥλιος ἐπιτέλλον ἑῶν φαίνεται, τὸ δὲ ἐπόμενον ἐσπερίον δύνον.

Ἐστω ὁ τῶν ζῳδίων κύκλος ὁ AB κτλ . . . . .

. . . . . λέγω ὅτι ἡ μὲν $ΔΗ$ περιφέρεια ἑῶαν ἀνατολὴν ποιεῖται, ἡ δὲ $ΕΘ$ ἐσπερίαν δύσιν.

Ἡ μὲν γὰρ $ΔΗ$ περιφέρεια . . . . .

. . . . . ὥστε ἐσπερίαν δύσιν ποιεῖται

ἡ $ΕΘ$, ἡ δὲ $ΔΗ$ ἑῶαν ἀνατολὴν.

Simillima ratione Euclides quoque opera sua disposuit. Exempla nonnulla ex Elementis desumpta adiciam.

Element. (στοιχεῖα) I, XV (ed. Heiberg. vol. I p. 40):

ιε'. Ἐὰν δύο εὐθεῖαι τέμνωσιν ἀλλήλας, τὰς κατὰ κορυφὴν γωνίας ἴσας ἀλλήλαις ποιοῦσιν.

Δύο γὰρ εὐθεῖαι αἱ AB , $ΓΔ$ τεμνέτωσιν ἀλλήλας κατὰ τὸ $Ε$ σημεῖον.

λέγω, ὅτι ἴση ἐστὶν ἡ μὲν ὑπὸ $AEΓ$ γωνία τῇ ὑπὸ $ΔΕΒ$, ἡ δὲ ὑπὸ $ΓΕΒ$ τῇ ὑπὸ $AEΔ$.

Ἐπεὶ γὰρ εὐθεῖα ἡ AE ἐπ' εὐθείαν τὴν $ΓΔ$ ἐφέστηκε . . . . .
Ἐὰν ἄρα δύο εὐθεῖαι τέμνωσιν ἀλλήλας, τὰς κατὰ κορυφὴν γωνίας ἴσας ἀλλήλαις ποιοῦσιν.

ὅπερ ἔδει δεῖξαι.

Element. IV. 4 (Heib. I, 278):

δ'. Εἰς τὸ δοθὲν τρίγωνον κύκλον ἐγγράψαι.

Ἐστω τὸ δοθὲν τρίγωνον τὸ $ABΓ$.

δεῖ δὲ εἰς τὸ $ABΓ$ τρίγωνον κύκλον ἐγγράψαι.

Deinceps exponitur, quomodo problema solvatur; extrema verba sunt:

Εἰς ἄρα τὸ δοθὲν τρίγωνον τὸ $ABΓ$ κύκλος ἐγγέγραπται ὁ EZH .
ὅπερ ἔδει ποιῆσαι.

vel. Elem. IV, 5 (p. 280):

ε'. Περὶ τὸ δοθὲν τρίγωνον κύκλον περιγράψαι.

Ἐστω τὸ δοθὲν τρίγωνον τὸ $ABΓ$.

δεῖ δὲ περὶ τὸ δοθὲν τρίγωνον τὸ $ABΓ$ κύκλον περιγράψαι.

Quod quomodo fiat, exponitur.

Περὶ τὸ δοθὲν ἄρα τρίγωνον κύκλος περιέγγραπται.

ὅπερ ἔδει ποιῆσαι.

Iam quaero quonam munere ea enuntiata, quae in capitum initiis exstant, fungantur?

Continent ea aut propositionem, quam veram esse capite ipso probatur; aut problema, quod solvitur. Ut breviter dicam: capitum argumenta indicant. Idem autem lemmatum munus est. Ergo, si minus idem sunt atque lemmata, vim certe eandem habent.

Comparentur porro lemmata nonnulla Catoniana, velut:

CXXXII Vinum concinnare, ut alium bonam facias,

CXVIII (titulus ante caput) Vinum asperum lene fieri,

CXIX (titulus ante caput) Odorem deteriore demere vino,

CXXXI (titulus ante caput) Vinum concinnare ad lotium,

CXXXVII (titulus ante caput) Habitationem delutare.

Haec neque forma ab Euclideis differunt neque ratione, qua capitibus praemissa sunt.

Omnino vero eadem res atque de mathematicorum libris est de Ciceronis libello, cui titulus est paradoxa stoicorum. Scriptor singula paradoxa singulis capitibus tractavit,

unicuique autem capiti paradoxon, de quo agitur, in formulam redactum praemisit. Nonne hoc prorsus idem est, quod apud Autolycum, Euclidem aliosque invenimus? Proponitur thema, quod tractandum est. An quicquam interest, utrum thematis locum obtineat positio quaedam mathematicorum an philosophorum sententia an controversia aliqua rhetorica?¹⁾

Praeterea de Euclidis Elementorum indole monendum est. „Constat enim Euclidem in Elementis hoc sibi proposuisse, ut artem, quam vocant, mathematicam scriberet, unde huius scientiae studiosi solida doctrinae initia et apta fundamenta ad difficiliore gradus scientiae adgrediendos caperent.“²⁾

Eiusmodi autem potissimum libri insequentibus saeculis rubricis haud facile carebant.

Quibus omnibus perpensis adducor, ut iam Autolycum et Euclidem lemmatum usum novisse confidam.

Quaerentibus igitur de tempore, quo lemmata orta sint, haec respondeam:

Eadem aetate, qua de certis sive litterarum sive artium disciplinis opera separata scribi incipiebantur, lemmatum quoque usus principia quaerenda sunt. Praeterea concludere fortasse licet grammaticos Alexandrinos, qui eiusmodi disciplinas quam maxime litteris excolebant³⁾ et rem librariam fere universam novis legibus condiderunt, lemmatum quoque usum magis magisque excoluisse.

His peractis omnia fere, quae de lemmatis dicenda erant, dicta sunt; nisi quod hoc restat, ut paucis exponam, utrum scriptores ipsos lemmata confecisse arbitrer an eos

¹⁾ Hoc dixi, ut moneam de Quintiliani declamationibus, quae feruntur, et de libro Senecae, cuius inscriptio est oratorum et rhetorum sententiae divisiones colores.

²⁾ cf. Euclidis opera omnia ed. L. Heiberg et H. Menge; Euclidis elementa ed. J. L. Heiberg; vol. V p. XXIII.

³⁾ Sufficiet Zenodoti, Callimachi, Eratosthenis nomina in memoriam legentium revocare. Praeterea hoc quoque moneam illis ipsis temporibus singulis quoque libris ampliorum operum titulos praescriptos esse. Qua de re cf. Christ, Gr. L. G. II 2 p. 95, 161 (vs. 1), 169 (vs. 8 sq.), 183 (vs. 10 sq.), 173 (vs. 26 sq.).

has res minutas librariis, qui editiones adornabant, reliquisse censeam.

Hoc alterum cur statuamus non video; nam quamquam ipse quoque non dubito, quin librariorum fuerit ponere signa illa divisionis, qualia sunt diple, paragraphus, coronis, tamen lemmatum verba, quae orationis ipsius membra fuerunt, a scriptoribus composita esse confido.

Quod ut credam, duabus adducor rationibus; specto enim et lemmatum genuinam indolem, quippe quae ex argumenti propositionibus ortum cepisse contenderim, et locos illos ex Theonis Progymnasmatis desumptos, quibus scriptor ipse capitulum inscriptiones citare videtur (cf. s. p. 35).

Itaque quamquam exceptiones admissas esse minime nego, tamen in universum scriptores ipsos etiam lemmata confecisse mihi videtur verisimillimum esse.⁴⁾

IV. De summariis.

De lemmatum origine atque usu haec habui, quae dicerem. Nunc ad capitulum indices sive summaria me converto, quae imprimis in iisdem fere operum generibus atque lemmata inveniuntur. Et similiter atque de illis de his quoque quaestio instituenda est; quaeritur enim id potissimum unde derivanda sint et quem locum in operibus editis obtinuerint.

Ut lemmata ipsa pro summariorum dissolutorum membris habita sunt, sic contra Mutschmannus (l. c. p. 100) summaria lemmatum per opus dispersorum collectiones esse dicit.

Sed ad eius sententiam ne hac quidem in re accedo.

Immo vero haud aliter atque lemmata etiam summaria ex certa quadam parte sive sectione ipsius operis scripti profecta sunt et quasi evoluta; quam partem dicam iam suspicaberis: nempe dispositiones illas argumenti, quae prooemii partem

⁴⁾ Mutschmann (l. c. p. 99) statuere malit, id quod contrarium est, lemmata librariis conficienda fuisse. Quod eo confirmari opinatur, quod in volumine Didymeo alia fortasse manus atque ea, quae scriptoris ipsa verba exaravit, lemmata conscripserit. At hac re nihil probatur, cum voluminis Didymei verba privatum in usum descripta esse constet.

haud raro explent quibusque scriptores exponebant, quomodo materiem suam disposuissent. Exempla habeas haec:

Apollonii Pergaei Conica; epistulae dedicatoriae finis:

... ἀπὸ δὲ τῶν δατῶν βιβλίων τὰ πρῶτα τέσσαρα πέπτωκεν εἰς ἀγωγὴν στοιχειώδη, περιέχει δὲ τὸ μὲν πρῶτον τὰς γενέσεις τῶν τριῶν τομῶν καὶ τῶν ἀντικειμένων καὶ τὰ ἐν αὐταῖς ἀρχικὰ συμπτώματα ἐπὶ πλεόν καὶ καθόλου μᾶλλον ἐξεργασμένα παρὰ τὰ ὑπὸ τῶν ἄλλων γεγραμμένα,

τὸ δὲ δεύτερον τὰ περὶ τὰς διαμέτρους καὶ τοὺς ἄξοντας τῶν τομῶν συμβαίνοντα καὶ τὰς ἀσυμπτώτους καὶ ἄλλα γενικὴν καὶ ἀναγκαίαν χρείαν παρεχόμενα πρὸς τοὺς διορισμούς· τίνας δὲ διαμέτρους καὶ τίνας ἄξοντας καλῶ, εἰδήσεις ἐκ τούτου τοῦ βιβλίου·

τὸ δὲ τρίτον πολλὰ καὶ παρὰδοξα θεωρήματα χρήσιμα πρὸς τε τὰς συνθέσεις τῶν στερεῶν τόπων καὶ τοὺς διορισμούς, ὧν τὰ πλεῖστα καὶ κάλλιστα ξένα, ἃ καὶ κατανοήσαντες συνείδομεν μὴ συντιθέμενον ὑπὸ Εὐκλείδου τὸν ἐπὶ τρεῖς καὶ τέσσαρας γραμμὰς τόπον, ἀλλὰ μόριον τὸ τυχὸν αὐτοῦ καὶ τοῦτο οὐκ εὐτυχῶς· οὐ γὰρ ἦν δυνατόν ἄνευ τῶν προσευρημένων ἡμῶν τελειωθῆναι τὴν σύνθεσιν·

τὸ δὲ τέταρτον, ποσαχῶς αἱ τῶν κώνων τομαὶ ἀλλήλαις τε καὶ τῇ τοῦ κύκλου περιφερείᾳ συμβάλλουσι, καὶ ἄλλα ἐκ περισσοῦ, ὧν οὐδέτερον ὑπὸ τῶν πρὸ ἡμῶν γέγραπται, κώνου τομὴ ἢ κύκλου περιφέρεια κατὰ πόσα σημεῖα συμβάλλουσι.

τὰ δὲ λοιπὰ ἔστι περιουσιαστικώτερα· ἔστι γὰρ τὸ μὲν περὶ ἐλαχίστων καὶ μεγίστων ἐπὶ πλεόν,

τὸ δὲ περὶ ἴσων καὶ ὁμοίων κώνου τομῶν,

τὸ δὲ περὶ διοριστικῶν θεωρημάτων,

τὸ δὲ περὶ προβλημάτων κωνικῶν διωρισμένων.¹⁾

Apparet genus dicendi enumerativum, quo hic usus est Apollonius.

¹⁾ Apparet Apollonium ut libris I—IV, ita V—VIII, quorum argumenta loco citato breviter perstringit, accuratam partitionem praemisisse. Qui libri Graeca quidem lingua servati non sunt.

Aliud exemplum est Dionysii Halicarnassensis de compositione verborum; finis epistulae dedicatoriae:

.... νυνὶ δ' ἦν τὸ δαιμόνιον ἐπὶ νοῦν ἡγαγέ μοι πραγματεῖαν προσδέχον.

Κεφάλαια δ' αὐτῆς ἔστιν, ἃ πρόκειται μοι δεῖξαι, ταῦτα·

Τίς τ' ἐστὶν ἡ τῆς συνθέσεως φύσις,

καὶ τινὰ ἰσχὺν ἔχει,

καὶ τίνων στοχάζεται,

καὶ πῶς αὐτῶν τυγχάνει,

καὶ τίνες αἱ γενικώταται αὐτῆς εἰσι διαφοραί,

καὶ τίς ἐκάστης χαρακτήρ,

καὶ ποῖαν κρατίστην αὐτῶν πείθομαι·

καὶ ἔτι πρὸς τούτοις, τί ποτ' ἐστὶ τὸ ποιητικὸν ἐκεῖνο καὶ εὐγλωσσον καὶ μελιχρὸν ἐν ταῖς ἀκοαῖς, ὃ πέφυκε τῇ συνθέσει τῆς πεζῆς λέξεως παρακολουθεῖν, ποιητικῆς τε κατασκευῆς τὸν ἀπολήγον ἐκμιμουμένης λόγον καὶ σφόδρα ἐν τῇ μιμήσει καθορθούσης αὐτῷ τὸ κράτος·

καὶ διὰ ποίας ἂν ἐπιτηδεύσεως γένοιτο ἐκάτερον αὐτῶν·

τοιαυτὴ μὲν δὴ τινὰ ἔστιν, ὡς τύπῳ περιλαβεῖν, ὑπερ ὧν μέλλω λέγειν.

Hanc rationem, qua partes argumenti gravissimae enumerantur, ad rhetorum praecepta revocandam esse iam satis constat;¹⁾ itaque eam rhetorico vocabulo²⁾ partitionem nominabo.

Capitum autem indices, de quibus quaerimus, et has quas dico partitiones artissime conexa esse inter se diligenter comparatis facillime intelleges.

Scriptores ad suum arbitrium et partitiones et summaria aut adhibuisse aut omisisse ipsi, qui exstant, libri satis docent.

Scriptor autem, qui lectores de materiae partitione praemonere in animo habuit, nulla lege adstrictus in operibus

¹⁾ cf. H. Lieberich. Studien zu den Prooemien in der griech. u. byzantin. Geschichtsschreibung, I. Teil, München 1898 p. 5—6; G. Engel, De antiquorum epicorum didacticorum historicorum prooemiis, Marp. 1910 p. 100.

²⁾ cf. Quint. inst., or. IV, 5.

amplioribus locum, ubi id faceret, sibi eligebat. Unde varia partitionum genera orta sunt: modo enim primi libri initio insertae opus universum comprehendunt, modo sua quemque librum inchoat, modo partes tantum principales, quae ipsae quoque complures libros complectuntur, partitionibus instructas videmus. Augebant etiam hanc varietatem scriptores, quippe qui genera illa vel certe bina eorum haud raro una adhiberent; nec pauci ne in uno quidem aut alio genere adhibendo sibi constabant, sed in aliis eiusdem operis libris aliam rationem sequebantur. Ita Varro operis, quod de lingua Latina inscribitur, non solum partes principales sed etiam singulos libros partitionibus praemissis adornavit;¹⁾ contra Columella in singulis libris operis sui de re rustica diversum usum secutus est, ita ut quinque libri (I, III, VI—VIII) partitiones haberent reliqui septem iis carerent.²⁾

His variis partitionum generibus variatio, quae in summariorum usu obtinuit, aperte respondet; duo nimirum eorum quoque genera secernimus, prout aut omnium librorum capita ante primum librum proponuntur aut singuli libri suis indicibus instructi sunt.

Reliquam autem partitionum varietatem scriptores in summariis conficiendis abiecisisse non est cur miremur. Nam cum partitiones eae, quae operibus universis praemittebantur, singulorum librorum argumenta breviter adumbrarent, haud abs re erat simul unicuique libro argumenti conspectum paulo accuratiorem adicere; sin autem accuratus omnium librorum capitum index in initio operis collocabatur, non intellego quod munus peculiaria singulorum librorum summaria praestiterint. Quae si adfuissent, redintegrassent ea, quae indice illo priore affatim exposita erant.

Rursus accurate invicem respondent rationes, quae inter propositiones partitionesque et lemmata summariaque intercedunt. Quamquam partitionem praemittebant scriptores, singulas librorum partes saepius a propositionibus incipiebant, non aliter ac

¹⁾ cf. Engel, l. c. p. 23.

²⁾ cf. Engel, l. c. p. 37.

singulis capitibus lemmata adicere licebat, etiamsi capitum index libro praescriptus erat. Sed hoc haud minus quam illud sua sponte scriptores aut faciebant aut omittebant. Quo fit, ut lectores antiqui in operibus non paucis indicibus capitum contenti fuisse putandi sint, quibus nos si uteremur, lemmata aegre desideraremus. Sufficiet Plinii Naturalem Historiam aut Gellii Noctes Atticas legentium in memoriam revocare, quae opera summariis tantum instructa sunt, lemmatis carent.¹⁾ Neque tamen eorum capita indivisa scripta esse consentaneum est; Gellius certe operis sui divisionem ipse testatur.²⁾ Et in talibus operibus non raro singula capita numerorum notis distincta fuisse satis apte, ni fallor, ponimus.

Alia eaque etiam graviora testimonia similitudinis, quam demonstrare conamur, non desunt.

Partitiones plerumque in prooemiis vel in epistulis dedicatoriis, quae interdum eorum locum explent,³⁾ inveniuntur (cf. exempla supra allata); quid, quod capitum quoque indices semel ac saepius tam arte cum prooemiis vel epistulis dedicatoriis conexos esse videmus, ut partes eorum potius efficiant? Inspiciamus, si placet, Scribonii Largi Compositiones, inspiciamus et Plinii Naturalem Historiam, Gellii Noctes Atticas, necnon Prisciani Artem Grammaticam ac, ne haec omittam, Frontini Strategemata;⁴⁾ quorum operum summaria ipsa sermonis perpetuitate praefationibus subtexta sunt. Nonne hoc per se fere cognatissima ea esse cum „partitionibus“ satis aperte demonstrat?

Quam cognationem minus facile recognoscimus in eis summariis, quae prooemia praecedunt.

¹⁾ Lemmata enim ante singula Noctium Atticarum capita, ubi ab editoribus ex summario petita repeti solent, in codicibus non exstant. cf. M. Hertz, ed. Gellii vol. I p. 8 adn.

²⁾ cf. Gell., N. A. XI 10, 1: *Quod in capite superiore a Critolao scriptum esse diximus super Demosthene, id C. Gracchus . . . in Demadem contulit.*

³⁾ Graefenhain, de more libros dedicandi, Marburg. a. 1892 p. 33.

⁴⁾ In Charisii quoque Arte praefationem index omnium librorum capitum accuratissimus subsequitur.

Verum ne in iis quidem omnia cognationis illius vestigia evanuerunt, immo, ut partitiones non sub finem tantum prooemiorum ponebantur sed nonnunquam etiam in initio, ita summaria quoque illa primo non ante prooemia sed in ipsorum initio posita fuisse sumendum est.¹⁾

Neque solum sumendum est; nam rem hoc modo se habuisse per se verisimile est, si per progressionem has res excultas esse perpendimus; sed etiam Catonis verbis, quae praefationem libelli de agri cultura claudunt, demonstratur. Quam praefationem „Cato a laudibus rerum rusticarum incipit; explanaturus, quanta praestantia agri cultura sit, mercaturam et fenerationem in comparationem vocat scriptor. Denique ad tractationem abrupte transit his: *nunc, ut ad rem redeam, quod promisi institutum principium hoc erit.*“²⁾

Quaeritur quid haec verba sibi velint. Ac primum me offendit, quod scripsit Cato: *ut ad rem redeam*, cum in praefatione de ipsa re tractanda usque eo ne verbum quidem fecerit. Keil³⁾ in Turnebi sententia acquievit, qui *redire* hoc loco idem esse ac *venire* docuerat.

At, quamquam ipse quoque haud ignoro *redire* saepius hoc sensu usurpari, tamen *ut ad rem redeam* semper fere idem significat atque, *ut ad propositum redeam, ut redeat unde deflexit oratio* similiaque plura. Ita haec verba certam quandam locutionem et paene formulam efficiebant, qua vel scriptor vel orator digressionem absoluta ad propositi ipsius tractationem revertebatur. Accedit quod Cato ipse post digressionem vocabulo *redire* hoc sensu usus est: XXXVIII *redeo ad sementim*; simillimeque apud Terentium est:

Heaut. 2. 3. 78: mitte, ad rem redi.

Adelph. 2. 1. 36: Illuc, quaeso, redi, quo coepisti.

Quibus consideratis vix adducor, ut credam verbis illis hoc loco vim illam satis insolitam, quam postulat Keil, subesse.

¹⁾ Plerumque partitionibus antecederant universi thematis propositiones; quae propositiones librorum titulis, qui item summaria praecedunt, aperte respondent.

²⁾ cf. Engel, l. c. p. 17.

³⁾ cf. Cato et Varro ed. Keil, II, p. 7.

Cum autem Cato, quod modo dixi, in praefatione argumentum libri sui non indicaverit, nihil restat, nisi ut verba *ut ad rem redeam* aut ad amplum summarium, quod prooemio antecedit, aut ad solum et merum titulum libri spectare ponamus.

Verum de titulo cogitare non licet, cum ad rem tractandam rediri non possit, nisi etiam antea tractata est; quod solo titulo posito factum non esse apparet. Summario autem scriptor sane accurate ac diffuse singula, quae tractaturus erat, enumeraverat et totius libelli argumentum quodammodo percurerat.

Itaque ad summarium verba illa spectare contendo; eoque magis hanc interpretationem rectam esse confido, quod ei omnino nihil repugnare videam, modo conexum illum summarii et praefationis, quem olim exstitisse supra dixi, memoria teneamus. Cuius conexus testimonium hoc loco manibus tenemus.

Nam apparet Catonem, quippe qui se ad rem *rediturum* esse scribat, ea, quae in praefatione de laudibus agriculturae disseruerat, pro digressionem habuisse; quod tamen facere non potuit, nisi capitulum index praemissus ab insequenti prooemio ne tum quidem prorsus separatus erat. Utrum autem re vera cum eo coniunctus fuerit an memoria tantum conexus remanserit diiudicare non ausim.

Jam vero accedamus ad verba impenetrabilissima insequentia: *quod promisi institutum principium hoc erit*. Quae verba nemo adhuc recte intellexisse videtur; et sunt subobscura et intellectu difficillima. Keil in commentario, quem ad Catonem composuit, locum hoc modo explicat¹⁾:

„Principium . . . dicitur eius instituti, quod Cato promiserat vel efficiendum suscepit tum, cum librum de agri cultura scribere instituebat.“

Qua tamen explicatione commentatoris angustiae vix dissimulantur; ita enim comparata est, tamquam si *instituti principium* apud Catonem legatur, cum *institutum principium* re vera exstet.

¹⁾ cf. l. c. II, 1; p. 7.

Totius igitur rei quasi cardo posita est in hac quaestione, quae sit enuntiati illius constructio grammatica.

Primo mihi verborum ordo hoc modo constituendus esse videbatur:

quod promisi, hoc institutum principium erit;

hoc esset, si interim extrema tantum verba spectamus,

hoc institutum sive hoc argumentum initium faciet; ab hac re incipiam.

Sed hanc explicationem artificiosiore esse, quam de qua cuiquam persuadeatur, haud pauci fortasse dicent. Neque scio an ad eorum sententiam accedendum sit.

Itaque ipsi mihi nunc magis arident ea, quae Birtius mihi proposuit. Omnia enim explanatissima erunt, si statuerimus *institutum* prisco more dictum esse pro *institutorum*. Et facile comprobari potest huius generis genetivos numeri plurativi adhibuisse et alios priscos et ipsum Catonem.¹⁾ Qui e. gr. dixit *culleum* pro *culleorum* d. agr. c. 11 (1), *triumvirum* I²⁾ 77,9, *dium* 47,16; 78,12. Ceterum cum genetivo *institutum* conferantur genetivi *factum* (ita Ennius), *doctum* Plaut. Pseud. 657, 678), *celatum* (Trin. 241), *citatum* (Accius).

Quo vero pertinent verba *quod promisi*? Ab *instituti* vocabulo, quocum adhuc coniungebantur, ea prorsus discernenda esse apparet. Immo ad totum enuntiatum insequens spectant, ut sensum efficiamus hunc:

id, quod promisi, praeceptorum initium hoc erit i. e.

sicut promisi, ab hoc praecepto sive ab hac re incipiam.

Quibus verbis ostendit Cato se nunc praefatione finita secundum dispositionem propositam argumentum suum tractaturum esse. Et ultro fere apparet haec verba non ad titulum libri spectare, sed, quod Birtius iam dudum contenderat,³⁾ lectores ad summarium, de quo agitur, remittere.

¹⁾ cf. Neue-Wagener, Lat. Formenlehre. I³ p. 166sq.; L. Dietze, de sermone Catoniano, Tanglimi 1870, p. 18, ex quo exempla desumpsi.

²⁾ H. Jordan, M. Catonis praeter librum de re rustica quae exstant, Lips. a. 1860.

³⁾ cf. Engel l. c. p. 17 adn.

Cum hoc loco Catoniano comparamus, quae sunt apud Philonem Byzantium, mech. synt. 20¹⁾:

Ποιησόμεθα δὲ καὶ ἀπολογισμὸν κατὰ τὴν τῶν κεφαλαίων ἐκθεσιν περὶ τοῦ πρώτου πρώτον λέγοντες.

Ἦν δὲ ἡμῶν ἡγούμενον <τὸ> περὶ τοῦ μακροβολεῖν. φημί δὴ...

Verbis illis scriptor lectoribus priusquam ad rem tractandam accedit partitionem, quam in § 15²⁾ proposuerat, in memoriam revocat.

Age vero, ut ad Catonem redeamus, si concedimus verba *quod promisi* — *hoc erit* recte explicata esse, ne hoc quidem quisquam negabit nihil obstare, quominus verba quoque antecedentia *ut ad rem redeam* ad summarium referantur.

Itaque mihi persuasum est verba *nunc* — *hoc erit* alludere ad capitulum indicem, qui exstat quemque spurium perperam dicunt.

Verum ad propositum tandem revertor. Ea quoque summaria, quae prooemiis antecedunt, olim cum iis cohaesisse argumentis comprobare coeperam; cuius sententiae Catonis verba illa interpretatus haud spernendum testimonium investigavisse mihi videor.

His igitur expositis ad reliqua indicia cognationis, quam inter summaria et partitiones intercessisse contendo, pergimus.

Ac si quaerimus, quem ad finem scriptores partitionibus utantur sive quid iis assequi studeant, Polybius breviter et dilucide respondet partitionibus effici, ut ei, qui opus lecturi sint, facilius verba scriptoris intellegant, ei autem, qui casu in id inciderint, legendi cupidi fiant; denique ut omnia, quaecumque quaerantur, facile reperiri possint.³⁾

¹⁾ ed. R. Schöne (ed. Thev.) p. 59 vs. 3—6. Martino Gielen Bonnensi, qui me de hoc loco certiore fecit eoque ut utar liberaliter permisit, gratias agere haud praetermittam.

²⁾ ed. Schöne (ed. Thev.) p. 56, vs. 25—38.

³⁾ Polybii verba haec sunt (init. l. XI; exc. Vat. p. 373 M. 32 H.): *Ἵσως δὲ τινες ἐπιζητήσουσι πῶς ἡμεῖς οὐ προορχαὶς ἐν ταύτῃ τῇ βίβλῳ, καθάπερ οἱ πρὸ ἡμῶν, ἀλλὰ καὶ προεκθέσεις καθ' ἑκάστην δυνάμιν πεποιήκαμεν τῶν πράξεων. ἐγὼ δὲ κρινῶ χρήσιμον μὲν εἶναι τὸ τῶν προορχαῶν γένος· καὶ γὰρ εἰς ἐπίστασιν ἄγει τοὺς ἀναγιγνώσκειν θέλοντας καὶ συνεκκαλεῖται καὶ παρορχμῇ πρὸς τὴν ἀνάγνωσιν τοὺς ἐντυχά-*

Horum munerum duo priora, quae ad idem pertinent et in unum fere coalescunt, partitionis originem, quae ex partitionibus illis oratoriis repetitur, respectant ac demonstrant; nam et alia et haec ipsi oratores prooemiis et partitionibus adhibitis assequi studebant, ut orationes quam maxime dilucidas eoque auditores attentos redderent.¹⁾

Quod tamen in eis operibus, quae ad requirendas res singulares scripta erant, minoris erat momenti quam tertium illud eorum officiorum, quae Polybius enumerat: *πᾶν τὸ ζητούμενον ἐτοίμως ἔνεστιν εὑρεῖν*. Haec ipsa ratio est, quam talium operum auctores se secutos esse testantur. Velut:

νοντας, πρὸς δὲ τούτοις πᾶν τὸ ζητούμενον ἐτοίμως ἔνεστιν εὑρεῖν διὰ τούτων· θεωρῶν δὲ διὰ πολλὰς αἰτίας καὶ τὰς τυχοῦσας ὀλιγορούμενον καὶ φθειρόμενον τὸ τῶν προγραφῶν γένος, οὕτω καὶ διὰ ταῦτα πρὸς τοῦτο τὸ μέρος κατηνέχθη, τῆς γὰρ προεκθέσεως οὐ μόνον ἰσοδυναμούσης τῇ προγραφῇ, ἀλλὰ καὶ πλεόν τι δυναμένης, ἅμα δὲ καὶ χῶρον ἐχούσης ἀσφαλεστέραν διὰ τὸ συμπληρῆσαι τῇ πραγματείᾳ, τούτῳ μᾶλλον ἐδοκιμάσαμεν χρῆσθαι τῷ μέρει παρ' ἄλλην τὴν σύνταξιν...

Verba, quae spectro, καὶ γὰρ — διὰ τούτων et ad προγραφὰς et ad προεκθέσεις pertinent, quippe quas expressis verbis eandem vim habere Polybius adnotaverit.

Προεκθέσεων indolem optime explicant Polybii ipsius verba III,1,5: *Χρήσιμον ἡγούμεν' εἶναι καὶ τὸ περὶ τῶν μεγίστων ἐν αὐτῷ μερῶν, ὅσα μεταξὺ κεῖται τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ τέλους, κεφαλαιωδῶς ἐπιμνησθῆναι καὶ προεκθέσθαι* . . . . . πολλὰ μὲν γὰρ προλαμβάνουσας τῆς ψυχῆς ἐκ τῶν ὅλων πρὸς τὴν κατὰ μέρος τῶν πραγμάτων γνῶσιν, πολλὰ δ' ἐκ τῶν κατὰ μέρος πρὸς τὴν τῶν ὅλων ἐπιστήμην, ἀρίστην ἡγούμενοι τὴν ἐξ ἀμφοῖν ἐπίστασιν καὶ θεὰν ἀκόλουθον τοῖς ἐξηγούμενοις ποιησόμεθα τὴν προέκθεσιν τῆς αὐτῶν πραγματείας. Προέκθεσις autem, quae verba allata sequitur, „rerum principalium earum quas opere toto declarare vult (Polybius) conspectus vel index est“ (Engel). Itaque προέκθεσις nihil est nisi id, quod ego partitionis nomine significavi. (Cf. etiam Nissen, Die Ökonomie der Gesch. des Polybius Rh. M. 26, p. 241—283; p. 270).

Quid autem sunt προγραφᾶι? Th. Bergk olim (l. c. p. 232 adn.) eas summaria esse dixerat; et mihi quoque summariorum quoddam genus fortasse nondum prorsus excultum videntur esse. In comparisonem voco summaria illa, quae Josephus singulis Antiquitatum Judaicarum libris praemisit, et ea, quae apud Cassium Dionem invenimus; cf. Birt, B.-W. p. 141—42 et Engel l. c. p. 55—56, quibus tamen non prorsus consentio.

¹⁾ Praeterea vox ipsa προεκθέσεως, qua Polybius utitur, artis rhetoricae propria est (cf. Volkmann, Die Rhetorik der Griechen und Römer 1885³).

Scribonius Largus, Compositiones:

Primum ergo ad quae vitia compositiones exquisitae et aptae sint, subiecimus et numeris notarimus, quo facilius quod quaeratur inveniatur.

Columella, De r. r. XI, 3, 65: . . . quoniam . . . plerumque evenit, ut eorum, quae didicerimus, memoria nos deficiat eaque saepius ex commentariis renovanda sint, omnium librorum meorum argumenta subieci, ut cum res exegisset, facile reperiri possit, quid in quoque quaerendum et qualiter quidque faciendum sit.

Plinius N. H. praef. 32:

. . . Quia occupationibus tuis (Caesar) publico bono parcendum erat, quid singulis contineretur libris huic epistolae subiunxi summaeque cura ne legendos eos haberes, operam dedi. Tu per hoc et aliis praestabis ne perlegant sed ut quisque desiderabit aliquid id tantum quaerat et sciat quo loco inveniatur...

Gellius N. A. praef. 22:

Capita rerum, quae cuique commentario insunt, exposuimus hic universa, ut iam statim declaretur, quid quo in libro quaeri inveniri que possit.

Priscianus, Ars gram.; epist. ded. finis:

Titulos etiam operis per singulos supposui libros, quo facilius, quicquid ex his quaeratur, discretis possit locis inveniri.

Hunc potissimum ad finem, quem diversi scriptores verbis simillimis adumbrant, partitiones paulatim in summaria mutatas esse mihi persuasum est.

Quo enim melius munus illud praestarent, partitiones, quae primo maiores tantum partes indicabant, accuratius per singula elaboratae sunt, usque dum omnes argumenti sectiones comprehenderent; deinde singulis enumerationis membris discretis formam magis perspicuam accipiebant ac paulatim e prooemiorum tenore prorsus solvebantur.

Quae cum ita sint, propriam et peculiarem summariorum inventionem statuere non possumus, sed patet labentibus annis in certis litterarum

generibus summaria certa ratione e partitionibus sensim pedetemptimque provenisse.

Quocum id quoque coniungam, quod „prooemia paulatim per saeculorum cursum evanuerunt“.¹⁾ Hoc Engel²⁾ factum esse putat et, quod scriptores volumina quam brevissima reddere studuerint et quod tituli librorum prooemiorum vicem expleverint. Quibus causis sine dubio summaria magis magisque exulta addenda sunt nec tam titulis, quam summariis prooemia paulatim locis suis mota esse puto. Nam partitiones olim haud raro magnam, ne dicam maximam partem prooemiorum obtinuerant ita ut prooemia, quo magis partitiones ab iis separabantur, eo magis deminuta esse consentaneum sit.

Sufficiant haec de summariorum usurpationis origine. Id certe apparet eam ad partitiones, quas vocaveram, referendam esse.³⁾

Sequitur ut eruere conemur, quem locum summaria in editionum voluminibus obtinuerint, quod tamen accurate diiudicari vix potest, cum et antiquorum testimonia fere nulla habeamus et papyri quoque nos deficiant.

Mutschmann⁴⁾ summaria aut in librorum ipsorum initiis aut in voluminum tergis aut in sittybis exstitisse censuit.

Quam ad sententiam ipse quoque accedo, nisi quod mihi summaria librorum singularium ab operum summariis videntur secernenda esse.⁵⁾

¹⁾ Engel l. c. p. 100.

²⁾ Engel l. c. p. 101.

³⁾ Satis raro capitum indices opus non praecedunt, sed ad calcem ultimi libri positi sunt. Hoc loco Polybius operis universi indices adiecerat, quorum tamen de indole res admodum dubia est (cf. Nissen l. c. p. 278—279); similemque usum Columella secutus est, quippe qui indices undecimo operis sui libro subiecerit.

Summaria, quae hoc loco exstant, cum recapitulationibus potius, quam cum partitionibus componam. Et quamquam ex illis haud minus facile quam ex his summaria oriri poterant, tamen usui magis accommodatum est et natura fere ipsa fit, ut repertiorum indices ab initio neque ad calcem operis ponantur.

⁴⁾ l. c. p. 100.

⁵⁾ In sittybis satis raro summaria scripta esse ego quidem confido. Scheda enim, quae sittybi vicem gerebat, minutior esse solebat, quam

Et consideranti mihi summariorum originem et pristinum illum cum prooemiis conexum dubium non est, quin primo in initiis librorum interioribus posita fuerint; neque video cur postea hunc locum non retinuerint. Nam liber unus aliquis singularis, in quo aliquid quaerebatur, utique evolendus erat ita, ut lectori index in tergo voluminis scriptus non commodior esset quam qui primas interioris voluminis paginas expleret. Nihilominus fieri id quoque potuisse, ut index voluminis tergo mandaretur, facile concedo. Sed omnino certas leges de indicum collocatione exstitisse nego; diversi librarii diversaeque librariorum officinae diversas consuetudines observabant.

Alia res erat de operum ampliorum summariis, ad quae nunc me converto; ea dico, quae, sive opus polybiblon universum praecedebant sive subsequebantur, simul omnium eius librorum capita indicabant. Haec summaria saepius in volumine proprio et separato locum habuisse statuendum est.

Nam de Plinii Naturali Historia prorsus constat epistulam dedicatariam et indices librum unum per se effecisse; idem constare videtur de indice, quem Polybius secundum ipsius verba operi suo subiecit.¹⁾ Nec ego quidem dubito, quin summaria quoque, quae apud Gellium inveniuntur, pro libello separato habenda sint. Quin etiam unum fragmentum talis libelli, nisi egregie fallor, etiam nunc habemus: papyrus dico

quae tota summaria recipere posset (cf. Birt, Buchrolle i. d. Kunst p. 237 sq.; imprimis imagines n. 148, 154, 156, 157, 159). Nihilominus fieri potuisse, ut summaria quoque in sittybis locum tenerent, indicum eorum, qui in Apollinaris Sidonii Ciceronis Frontonis epistularum collectionibus aut adsunt aut adfuerunt, exemplis comprobatur. Nam hos indices antiquis temporibus in sittybis scriptos fuisse verisimillimum est (cf. M. Krämer, Res libraria cadentis antiquitatis e. q. s. Marp. a. 1909 p. 36).

Prorsus autem abiiciendum est, quod Mutschmann scripsit papyrus Anonymum Argentinensem, quae vocatur, fortasse sittybum fuisse. De talis enim amplitudinis (cf. s. p. 18) sittybis cogitare non licet. Alia quoque papyrus Ox. Pap. IV, 665, quam Mutschmann propter versuum brevitatem pro sittybo habere voluit, voluminis fragmentum est. Versus autem non breviores sunt, quam qui inveniuntur in Ox. Pap. II, 234 vel VI, 885.

Accedit gravissimum, quod Mutschmannum fugit, sittybos non charta sed membrana confecisse antiquos (cf. Birt, B.-W. p. 66—67).

¹⁾ cf. Nissen, l. c. p. 278/79.

Argentinensem, quam a Mutschmanno pro sittybo perperam habitam esse p. 55 adn. dixi. Si hanc papyrus libri separati, quo index tantum operis continebatur, fragmentum esse ponimus, nihil habet offensionis, quod operis ipsius nec vola nec vestigium superest.¹⁾

Denique hic mihi locus videtur esse, quo de fine praefationis, quam Plinius Naturali Historiae praemisit, nonnulla disseram. Verba, quae ex parte etiam supra attuli, haec sunt (praef. § 32): *... quia occupationibus tuis (Caesar) publico bono parcendum erat, quid singulis contineretur libris huic epistolae subiunxi summae cura ne legendos eos haberes, operam dedi. Tu per hoc et aliis praestabis ne perlegant sed ut quisque desiderabit aliquid id tantum quaerat et sciat quo loco inveniat; hoc ante me fecit in litteris nostris Valerius Soranus in libris quos ἐποπτιδων inscripsit.*

Extrema potissimum de Valerio Sorano verba specto, quibus Plinius neminem ante se nisi Valerium illum opera summariis instruxisse testari videtur. Quod si ita esset, inde hoc quoque concludere deberemus indicem Catonis de agricultura libello praemissum a scriptore ipso profectum esse non posse; nam Cato ante Valerium floruit.

Qua tamen in re offendo, cum indicem Catonianum genuinum esse ex iis, quae supra exposui infraque exponam, luculenter appareat.

Itaque verba, de quibus quaerimus, Pliniana aliud quid significare necesse est.

Ac diligenter examinatis ego Plinium dicere arbitror Valerium Soranum primum omnium Romanorum summaria accuratissime composita in volumina separata contulisse eaque insuper titulo peculiari ἐποπτιδες nominavisse. Ἐποπτιδες igitur non pro operis titulo, quod scripserat Valerius, sed pro librorum summaria tantum continentium inscriptione habendum est, qui libri quasi „custodes“ essent argumenti operis ipsius.²⁾ Pluralis

¹⁾ cf. Mutschmann, l. c. p. 100 adn. 1.

²⁾ Valde igitur dissentio ab eis, quae exposuerunt Büttner, Porcius Licinus u. d. liter. Kreis d. Valerius Catulus, Lips. a. 1893 p. 121/22 eumque secutus Schanz, Röm. L. G. I, 1 p. 222/23.

numerus huius tituli ἐποπτιδες (sc. βιβλοι) et Plinii verba in libris docent indices hos Valerii duo minimum volumina explevisse. Quodsi consideramus Pliniana summaria, quae triginta sex librorum argumenta complectuntur, unum volumen explere, ex duobus indicum libris Valerii, si duo fuisse ponimus, consequitur eius opus ipsum septuaginta vel octoginta libros comprehendisse. Quod nihil habet offensionis.

Plinius igitur, ad quem revertor, non quod omnino indices capitum adiecerit, sed quod eos in librum separatum diduxerit se ipsum quodammodo excusat ad Valerii rarum exemplum provocans. Neque illud tum insolitum fuisse neque excusatione eguisse docet exemplum Columellae, qui se indices operi suo adiecisse testatur, sed ne verbo quidem ostendit se aliquid novi inducere; et Sex. Julius Frontinus quoque, Plinii fere aequalis, singulis operis sui libris summaria praemisit, quae tamen omnino non pro re extraordinaria habuisse videtur.

Verum in librum separatum nullus scriptor Romanus usque ad Plinii tempora uno Valerio excepto indices contulerat, ea nimirum causa, quod praeter eum nemo opus miscellaneum tantae amplitudinis condiderat. Quodsi Plinius ad scriptoris illius satis remoti usum recurrit, satis apte lectores admonuit se nihil novasse sed prioris scriptoris usum secutum esse.

Porro ex eo, quod Plinius Valerium Soranum primum omnium Romanorum hoc fecisse adnotat, apparet Graecos iam ante illius aetatem similem consuetudinem observasse. Et ponere haud dubie licet Valerium Graeca exempla imitatum esse, quod etiam Graeca tituli forma, qua usus est, demonstrare videtur.

Libris igitur singularibus comprehensa summaria Romanis anno fere centesimo a. Chr. n. innotuerunt; in universum autem summaria inde ab anno fere ducentesimo teste Catonis libello iis nota erant. Summarium illud Catonianum omnino, quantum video, huius usus antiquissimum testimonium est, quo ne apud Graecos quidem antiquius inveni. Qua ex re haud scio an recte concludamus summariorum usum tertio a. Chr. n. saeculo decurrente paulatim excultum esse.

Restat unum, quod levius quidem nec tamen omittendum est.

Ambigitur enim, utrum scriptores ipsi indices conficere ingeniis suis haud inferius duxerint, an reliquerint librariis, qui editiones adornabant, harum rerum viliorum curam.

Hac in quaestione diiudicanda summariorum originis ratio habenda est et tenendum ea apud antiquiores scriptores paene partes quasdam operum ipsorum effecisse. Quod cum ita fuerit, per se fere intellegitur scriptores ipsos etiam summaria composuisse. Postea autem saepius librarios potissimum libros edendos summariis instruxisse non iniuria poni videtur.¹⁾ Sed seriorum quoque saeculorum scriptores haud raro se indices adiecisse profitentur iisque verbis, ut ipsi eos confecisse putandi sint (cf. s. p. 53).

Quomodo summaria orta, quomodo exculsa sint satis docuisse mihi videor eoque perveni, ut ea in certis litterarum generibus ita exculsa esse statuam, ut primum ipsius operis compositionis particula essent, postea magis magisque separatim ponerentur.

V. Conclusio.

Iam ad finem huius disputationis partis vergit oratio; ac si iis, quae in superioribus paginis exposui, summam subducimus, haec potissimum sunt, quae premo quaeque tenenda esse censeo.

Capitum divisio non ex spatii librorum chartaceorum fortuita quadam divisione orta est, sed respondet argumenti partitioni, quam exempla, quae exstant, antiquissima aperte exhibent.

Ita lemmata quoque non extrinsecus in librorum verba illata sunt neque iis demum insertis divisio orta est, sed e contrario ex divisione ipsa, id est ex locutionibus illis ac formulis, quibus scriptores ad rem vel argumentum novum transibant, progenita sunt.

Simillime de summariis res se habet, quae ex prooemiorum dispositionis indicibus paulatim in argumenti conspectus formam mutata sunt.

¹⁾ Eos nimirum indices, quos multis saeculis post principes editiones scribae sive antiqui sive medii aevi monachi in opera antiquiora confecerunt, non curo.

Et id quidem hoc quoque loco repetam nec singulorum capitum inscriptiones (i. e. lemmata) ex summariis dilaceratis nec summaria ex lemmatis collectis orta esse; sed ex diversis operis scripti partibus, quae tamen ipsae quoque inter se cognatae sunt, diversis temporibus originem duxerunt.

Saeculis vero decurrentibus haud raro fortasse librarios pro libidine aut summariorum singula membra lemmatum loco in contextum intulisse aut ex lemmatis singularibus summaria composuisse non ignoro; verum hoc contra meam sententiam nil valet, quae legem curat, non exceptiones.

Iam capitum divisionis lemmatum summariorum usum antiquis notum fuisse satis constat. Quodsi interdum in codicibus divisiones, quae parum idoneae videntur esse, traduntur,¹⁾ tamen primo aspectui non parebimus, ut spurias dicamus, sed cautius agemus. Nam divisiones „parum idoneas“ genuinas et antiquas esse posse gravissimum monumenti Ancyranum exemplum docet (cf. supra p. 19). Praeterea reminiscamur, quam facile et in libris describendis et in transcribendis verbis e voluminibus in codices errores irrepere potuerint! Ea enim divisionis per notas significandae ratione utebantur antiqui, qua librarii per facile in errores inducebantur. Quam saepe enim paragraphum (vel diplen vel coronida) in margine adscriptam ad verum aliquem superiorem aut inferiorem delatam esse putabimus.²⁾ Quam saepe diuturno libri usu detritam prorsus evanuisse! Porro si finis capituli alicuius et insequentis initium continua scriptura coaluerant versu tantum paragrapho subducta significato, haud raro certe librarii falso loco verborum tenorem dissecabant. Contra parvum intervallum, quod ad divisionem significandam vacuum relictum erat, interdum describentis oculos fugisse mirandum non est; et rursus parva quaedam interstitia, qualia inter scribendum casu oriri solent, saepius librarios fefellisse sumendum est. His argumentis divisiones, quae primo obtutu ineptae videntur esse, haud paucis locis defendi posse

¹⁾ e. gr. Catonis cap. XIII (ed. Keil) et XXXIV in codicibus parum apte dividuntur (cf. i. p. 64).

²⁾ cf. quae Dziatzko (Untersuchungen p. 114) de Plinii codicis M divisione exposuit.

mihi constat. Quod quotiens cognoverimus, quae prava sunt emendare potius conabimur, quam divisionem universam, quippe parum idoneam, reprobabimus.

Item lemmata et summaria, quamvis interdum superflua aut etiam inepta esse videantur, nisi quaestione diligentissime instituta deleri non licere iam vix opus est adnotare. Atque hae partes scripturae eo magis accurata quaestione egent, quo magis librariorum erroribus ipsae patebant, magis scilicet quam contextus operis lectioni destinatus perpetuus ille, cuius verba ipsa inter se, ut ita dicam, defendebantur. Et facile unus quisque concedet auctore ipsa rerum natura id fieri oportuisse, ut scribae saepius partes illas viliores parvi aestimarent eaque de causa neglegentius describerent.¹⁾

Libros autem fortasse non paucos repertum iri, quorum divisiones et lemmata summariaque spuriam originem redolebunt, non nego neque librariorum artificia illa ubique defendere mihi in animo est.

Sed de singulis vel operibus vel libris quaestiones peculiare instituendae sunt. Quod eo fere modo faciendum puto, quo G. Landgraf de Martialis lemmatum aetate copiose disputavit.²⁾ Ita et ipse in Catonis libelli statum inquisivi.

Proinde ad hoc quaestionis specimen accedamus!

VI. Summarium et lemmata Catonis.

„Index capitulorum ante Catonis librum in archetypo scriptus erat; inscriptiones capitulorum sic, ut in indice positae erant, in ipso libro repetitae et iis locis, ad quos pertinent, adscriptae erant; in posteriore tamen parte libri post c. 108 (117) *vinum si voles experiri* rubricae saepe in breviorum formam, quam quae in indice erat, redactae sunt.“³⁾

Catonem libro suo summarium praemisisse ex praefationis

¹⁾ Quod Polybius de prographis (προγραφαι), quas summariiis simillimas fuisse utique contendo, expressis verbis testatur (cf. s. p. 51 adn.).

²⁾ In Arch. f. lat. Lexicographie u. Grammatik vol. XII (a. 1902) p. 455—463.

³⁾ Keil in ed. Cat. vol. II p. 1.

extremis verbis luculenter apparet ita, ut genuina illius origo satis comprobata videatur (supra p. 48—50).

Verum nescio, an quis de genuina summarii servati origine nihilominus dubitet, cum non satis constet summarium a Catone commemoratum re vera idem esse, quod in codicibus tradatur.¹⁾ At vero talem opinionem argumentis probari non posse unusquisque brevi intellegatur. Index igitur servatus per se pro genuino et vere Catoniano habendus est. Et hanc rectam esse sententiam insuper certissimis argumentis demonstratur. Quibus iisdem etiam genuinam originem lemmatum, de quibus Cato ipse nihil testatur, confirmabimus.

Sermonem enim et summarii et lemmatum, quantum quidem non e contextu pendet, si cum Catonis sermone comparaverimus, videbimus, quid pro genuina origine sit et quid contra eam; praeterea nonnullis locis examinandum erit, utrum titulo recte relatum sit argumentum capitis necne.

Primum videamus, quibus ex argumentis summarium et lemmata a Catone abiudicanda esse concludi possit. Leviora ea esse videbis, graviora vero et fide digna, quibus genuina eorum origo munietur.

Concinnatio. Index et rubr. 115: *aquae marinae concinnatio*.

In contextu capitis exstat verbum *concinnare*.

Thes. ling. lat. (s. v.) verbum *concinnatio* ex scriptoribus infimae tantum Latinitatis affert, velut ex Tertulliano Ausonio Ennodio, quod aliquam suspicionem movere possit. Tamen nescio, an non prorsus negandum sit hoc substantivum omnino a Catone adhiberi non potuisse, nam ex verbo concinnandi prorsus recta ratione derivatum est constatque Catonem satis multis vocabulis in *-tio* cadentibus usum esse. Monendum est praeterea haud raro verba a scriptoribus antiquissimis, velut a Varrone, novata per Latinitatis auream, quae vocatur, aetatem in usu

¹⁾ Hoc modo de origine indicis, qui ad Columellae opus traditur, viri docti dubitaverunt, quamquam Columella ipse se indicem adiecisse testatur. Et simili modo summaria Gelliana pro spuriis habuerunt, quin etiam extrema praefationis verba, quibus Gellius summarii mentionem facit, omnino delere eis in animo erat (cf. Weichert, Poetarum lat. reliquiae p. 353 sq.).

non fuisse, postea autem vergentis antiquitatis temporibus rursus ex oblivione emergere, ut casui fortasse tribuendum sit *concinnationis* vocem a Catone novatam hoc uno tantum loco exstare.

Emittere, summarii n. 131: *vinum concinnare ad lotium, si difficile emittit vessica* (P. in cod. A *si* — *vessica* omisum; item in rubrica haec verba ab utroque omittuntur).

Fortasse in A quoque olim tale quid exstitit, quippe in quo summarii lemmata 130—132, quae in rasura scripta sunt et a lectionibus codicis P dissentiunt, a posteriore manu videntur mutata esse eo nimirum consilio, ut cum rubricis congruerent.

Verbum *emittere* apud Catonem semel scriptum videmus cap. 155 (2): *per segetem ... sicubi aqua constat ... id emittere, patefieri removerique oportet*. Apud Varronem ter tantum legitur. Simili vi est apud Ovidium in Metam. XI (458): *lacrimas emittere*, Phaëdrum in fab. I (13): *emisit caseum ore*, Columellam VI (14): *sanguinem de aure emittere* aliisque locis non paucis.

Quibus tamen omnibus locis obiectum adest et subiecti loco positi sunt vel homo vel bestia. Persimilis unus est Celsi locus VII (29) ... *nam si compresso vulvae ore id tentatum est, non emittente eo infans abrumpitur*.

Praeterea nusquam legimus (*urinam*) *emittere*, sed, ut exemplo utar, Celsus in hunc fere modum loqui solet: *urinam (alvum) reddere, urina redditur, profluit, excedit, descendit*.

Accedit quod adverbii forma *difficile* senioris aetatis utique indicium est; num enim iam apud Ciceronem Liviumque inveniatur parum constat; usitata certe fuit inde a primo demum p. Chr. n. saeculo.¹⁾

Denique *vesicae* vocabulum duplici s scriptum suspicionem habet; apud Plautum enim Catonem, Varronem semper uno tantum s scribitur.

Quibus argumentis ipse quoque adducor, ut statuam hoc lemma recte se non habere. Neque tamen id plane delendum

¹⁾ cf. Neue-Wagener, Lat. Formenlehre II³ p. 586.

propono, sed nihil mihi nisi enuntiatum condicional e lemmatis contextu videtur eiciendum esse. Quo enuntiato lemma interpolatum esse ego quidem confido; et perfacile cogitari potest verba illa in margine scripta esse, quibus inscriptio genuina, quae haec fuit *vinum concinnare ad lotium*, explicaretur, et inde paulatim in contextum ipsum irrepsisse.

Fructus plurali numero exstat in summarii lemme 159: *de fructibus ovium vendundis*; haec cod. A; P autem haec habet: *de fructibus ovium qua lege venierit*.

Rubricae: *Fructus ovium qua lex veneat A. Fructus ovium qua lege venierit V*.

Offendimus, quod *fructus* plurali numero adhibetur; apud Catonem enim semper singulari tantum numero exstat nec dubium est, quin scriptor dedita opera pluralem evitaverit.

Sed lemma quocumque modo graviter corruptum esse ex dissensu codicum ultro apparet ita, ut genuina eius forma nullo modo restitui posse videatur. Tamen hoc unum ex diversis codicum lectionibus concludendum esse arbitror olim re vera singularem numerum scriptum fuisse, quem et in sumario codicis Marciani forma *venierit* testatur et rubricae codicis Parisini (A) et editionis Romanae (V), quae codicis instar est, servaverunt. Quoquo modo res se habet, nihil certi nec pro genuina origine nec contra eam ex hoc lemme effici potest.

Facili errore librarii, qui archetypum conscripsit, effectum esse censeo, ut in summarii lemme 143 legamus *messis* vocabuli accusativum singularis numeri in *-em* cadentem, quem Cato aliis locis in *-im* terminantem conformavit.¹⁾

Iam ad nonnulla, quae de *syntaxi* dicenda sunt transimus

Summarii lem. 133: *ut canes interdiu conclusos habeas, ita²⁾ ut noctu acriores sint*.

Primo obtutu habet quandam offensionem enuntiatum finale, quod regitur particulis *ita* et *ut* coniunctis. Similis enim usus exempla apud alios scriptores non facile inveniuntur; omnino vero non apud Catonem ipsum, qui, si quando *ita* cum *ut* coniunctum

¹⁾ cf. P. Weise, Quaestiones Catonianae, Gottingae a. 1896 p. 66—67.

²⁾ cf. Hand, Tursellinus Lips. a. 1836 s. v. *ita* p. 472,

ab initio enuntiati ponit, semper accipi vult sensum: eo modo, quo... Unus, quem inveni huic similem, locus est Plinii H. N. XVII, 154: *Hos ergo in surculis nodos, cum seruntur, medios secare oportet ita, ne profuat medulla.*

Praeterea nonnunquam in initiis enuntiationum consecutivarum coniunctae hae particulae inveniuntur, velut Caes. B. G. I, 12. Quod tamen ab hoc loco alienum est, quippe qui sensum tantum finalem patiatur.

Iam vero in lemmate illo interpretandum est *ita* vocabulis eo consilio. Puto scriptorem insolita particularum coniunctione propterea usum esse, quo apertius prius *ut* a posteriore seceratur. Quod ad interpunctionem attinet, nolim equidem sic post *habeas* interpungi: ... *interdiu conclusos habeas, ita ut noctu ...*; sed hoc potius modo verba secernenda sunt: *conclusos habeas ita, ut noctu acriores sint.*

In lemmatis saepius formula *si vis* occurrit, cum apud Catonem semper *si voles* scriptum sit. Verum in lemmata hic illic formas recentiores invasisse non est cur miremur, cum ne ipsa quidem contexta oratio Catonis illatis formis recentioribus careat.

Haec de sermone. Accedunt nonnulla, quae divisionem per se et argumenta in capitum inscriptionibus relata attinent.

Ineptae divisiones, quales Keil alique viri docti castigaverunt, statuendae non sunt nisi tribus locis:

Caput XIII (ed. Keil) in archetypo in duo capita (§§ 1 et 2) divisum est, quibus rubricae sunt: *Quomodo torcularium et cellam oleariam parare oporteat* et: *In cella olearia quae opus sint.* Cum argumentum capituli alterius arte cohaereat cum priore capite huiusque rubrica ad ea, quae altero capite continentur, aequae referenda sit, intellegitur hic locum divisionis non esse. Adde quod sermo paululum a Catoniano sermone recedere videtur; in eo quidem, quod in antecedentibus potissimum capitibus *opus est in ...* cum accusativo casu iungitur, hoc autem loco ablativum regit. Sed concedendum est huic rei non ita magnum momentum tribui posse, cum aliis locis utrumque sine ullo discrimine legatur.

Deinde, quae Keil in unum caput XXXIV contraxit, in archetypo duo capita efficiebant, quibus praescriptum erat: *De sementi facienda* et *De agro rubricoso.* Recte mihi videtur Keil divisionem, cuius nulla causa intellegi potest, sustulisse; nam et priore et posteriore archetypi capite uno tenore de diversis seminibus in diversa loca serendis agitur, ut capita non modo non divellenda, sed artissime coniungenda esse facile appareat.

De divisione, qua caput XXXVII dilaceratur, idem fere dicendum est. Rubrica *de vinea et arboribus putatis* docet librarium verba contextus: *De vinea et arboribus putatis (sarmenta degere ...)* pro inscriptione novi capituli accepisse eoque errore inductum esse, ut falsam divisionem in contextum inferret.

His igitur locis ea, quae coniungenda erant, non recte secreta esse statuimus; secernenda autem coniuncta esse videntur in capite XXXVII, cui lemma est: *Quae mala in segete sunt.*

Primo aspectu ultro intellegimus caput illud XXXVII in quattuor partes dilabi, quibus secundum contextum hoc modo fere inscribere possumus:

1. *quae mala in segete sunt,*
2. *quae segetem stercorent fruges,*
3. *stercus unde facias,*
4. *per hiemem lucubratione haec facito.*

Quo modo tria nova capita existunt. Cum autem aliis locis omnibus divisiones recte se habeant nec coniungenda divulsa sint nec diversa coniuncta, non nisi tribus locis divisio tradita delenda et aequae tribus locis in contextum inducenda est: quae numeri parilitas digna est quam perpendamus neque ego casui eam tribuam. Revocemus potius in memoriam ex tribus illis divisionibus, quas tollere debemus, duas esse inductas paulo ante id caput ipsum, quod in quattuor partes disponendum fuisse dixi, tertiam autem paucis versibus post idem caput: non dubitabimus dicere librarium, cum tribus divisionibus in librum Catonis illatis se capitum numerum excessurum esse vidisset, suo arbitrio rursus tribus locis divisionem sustulisse.

Hac causa offensionis hoc modo sublata relinquitur una, quae quidem paulo gravior sit nec satis certe possit diiudicari: septendecim fere tituli capitum suorum argumenta ex parte

tantum referunt. Hanc indiligentiam suspicionem movere posse non nego; nec tamen video quomodo explicari possit, nam aegre commoveor, ut scriptoris neglegentiae illi, quae saepius statuenda est, hoc quoque tribuam.

Ne quid in iis, quae contra genuinam originem lemmatum afferri possint, desideretur, adiciam inscriptionem, quae adhuc explicatione caret, lem. 29: *Vindemia facta ut vasa torcula subligentur*. Quamquam enim satis accurate scimus, quomodo prelum et torcularium instructa fuerint, tamen de *subligando* prelo nihil ne suspicari quidem licet; hoc loco mendum, nescio quid, latere, vix facere possum quin credam.

Explicatis quae contra fidem summarii lemmatumque dicta sunt vel dici possunt, alia subiciamus nonnulla, de quibus parum constare concedendum est.

Quo pertinet, quod passim verba, quibus vel substantivum vel verbum accuratius definiri oportebat omittuntur, etsi ad sensum intellegendum necessaria sunt.

Rubr. 5 (Keil cap. III [2]): *Villam rusticam uti aedificatam habeat*.

In ipso capite legitur: *patrem familiae villam rusticam bene aedificatam habere expedit* . . .

Rubr. 78 (Keil LXVIII): *Dolia quomodo imbuantur*, context: *Dolia olearia nova sic imbuito*.

Rubr. 109 (Keil C): *Oleum si in metretam addes*, context.: *oleum si in metretam novam inditurus eris* . . .

Rubr. 114 (CV): *Qui ager a mari aberit ibi vinum graecum sic facito*,

context.: *Qui ager longe a mari aberit e. q. s.*

Rubr. 139 (CXXX): *(Ut) ligna amurca spargantur*, context. . . : *ligna amurca cruda perspargito*.

Negari non potest inscriptionum fidem his lemmatis a contextu recedentibus non ita confirmari. Nempe merae omissiones hae sunt; in quibus scriptorne ipse qui lemmata concepit, peccaverit an librarius qui ea descripsit, dubito.

Denique hic mihi locus videtur esse, quo pauca de titulis nonnullis emendandis adiciam.

Summarii lem. 17: *Villam aedificandam sicut locabis* P („ut videtur“ Keil).

Villam aedificandam si atlocabis A.

Rubr.: *Villam aedificandam si locabis* AP.

Hoc loco in sumuario aliquid corruptum esse vel ex discrepantia codicum A et P apparet; neque aut *sicut locabis* aut *si atlocabis* rectum esse potest. Keil rubricam et contextum secutus simpliciter *si locabis* scripsit. Sed in verbis *sicut* vel *si at*—, aliquid latere patet neque haec plane omitti possunt. Ego quidem *si cui* legendum propono.

Item lem. 19 (K. XVI): *calcem partiario locandam* stare non potest; neque enim de locanda sed de *coquenda* calce agitur. Sed error librarii facile explicatur, si spectamus capita antecedentia 17 et 18 (= XIV et XV Keil) de *locandis* operibus scripta esse; mutandum est igitur *locanda* in *coquenda*.

Rubr. 51 (XLIII, 2): *Vitibus sulcos propagationesque*. AP.

Summarii lem. 51: *vitibus sulcos propagationesque*.

Initium capitis ipsius: *vitibus sulcos et propagationes ne minus* . . .

Apparet in rubrica verbum *propagationes* genuinum vocabulum *propagines*, quod index servavit, loco suo movisse; itaque nemo mihi repugnabit, si in rubrica quoque *propagines* restituam.

Summarii lem. 76: *Item custodis qui in torculario (torculari P) erit (erunt P) officia*. AP.

Rubr. 76 (LXVII): *Item custodis qui in torculari (torcularia P) erit officia*. AP.

Discrepantia lectionum *erit* et *erunt*, quam in summarii formula videmus, mihi totum enuntiatum relativum in dubium vocavit. Et forma *erunt* aperte ad ipsius capitis LXVII prima verba nos delegat, ex quibus prava imitatione totum enuntiatum relativum in lemmatis contextum pervenit eoque modo, ut ad *custodem* referretur, cum ad *vasa* referendum fuit. Inscriptio autem olim facta erat primis capitis verbis: *Item custodis officia*; enuntiatum relativum delendum propono.

Sum. lem. 149: *Si fodere voles altero piaculo, quid facere debeas*.

Hoc lemma inepta interpunctione, quae cui debeatur nescio, corruptum esse ultro apparet; neque enim . . . *altero piaculo*,

quid . . . interpungendum est, sed: si fodere voles, altero piaculo quid facere debeas.

Sum. lem. 158: *Lex pabulo locando.*

Rubr. 158: *Lex pabulo.*

Agitur non de pabulo locando sed de pabulo vendundo. Librarium ultima syllaba —lo quae est in *pabulo* in errorem inductum esse puto, ut *locando* pro *vendundo* scriberet.

Sed iam satis de iis, quae auctoritatem inscriptionum et summarii labefactare possint; gravissima, si minus omnia, me explicando emendandoque sustulisse existimo.

Tamen nondum ad caput ipsum totius quaestionis accedere licet. Sunt enim tria genera lemmatum a contextu recedentium: alia contra genuinam originem omnium lemmatum facere videntur, aliis nihil certi effici potest, alia originem Catonianam confirmant.

Quorum de primo genere quomodo res se haberet, vidimus; nunc ad alterum veniamus. Cuius exempla haud paucis fortasse omnino negligenda videantur, quippe e quibus nihil certi efficiatur. Nihilominus enumerari debent, ne quis hunc illum locum reperiens se testimonium aliquod contra lemmatum summarique fidem invenisse opinetur.

Aedificare translato usu adhibetur:

in sum. lem. et rubr. 24 (XXI): *Cupam quomodo aedifices,*

sum. lem. et rubr. 25 (XXII): *Trapetum quomodo aedifices.*

Verbum aedificandi apud Catonem hac vi non legitur sed Paulus (ex Fest.) 13 haec scribit: *aedificare, cum sit proprie aedem facere, ponitur tamen καταχρηστικῶς in omni genere constructionis.* Similiter Nonius 452: . . . ut quaeque fabricentur qualibet opera, *aedificari* dicantur.

Si in mentem revocamus Festum ex Verrio Flacco librum suum excerptisse, ex hoc loco videmus iam Augusti aetate de machinis instruendis *aedificare* dictum esse. Non hoc autem gravissimum est, quod *aedificare* de machinis dicitur; verum illi solum licentiae momentumtribuendum est quod hoc voca-

bulum apud Catonem omnino translate adhibitum est. Itaque huc loci sequentes quoque pertinent¹⁾:

Ennius, ann. 435: *reges per regnum statuasque sepulcraque quaerunt, aedificant nomen.*

Per iocum Plautus:

Mil. glor. 209: *Ecce autem aedificat: columnam mento suffigit suo.*

Simili translatione *aedem* facere legitur, Pseud. 469: *Fac sis vocivas, Pseudole, aedis aurium.*

Nec solum apud hos scriptores antiquissimos, sed etiam apud cadentis antiquitatis auctores translatus ille usus verbi *aedificandi* occurrit.

Quamquam igitur ille apud Catonem nihil habet inauditi, tamen ad genuinam summarii lemmatumque originem comprobandum usui non est.

Antequam, sum. lem. 143: *Antequam messem incipias, ut porcam praecidaneam facias.* In contextu capitis exstat *priusquam*. Sed utrumque vocabulum a Catone adhibetur.

Concludere, sum. lem. 133: *Ut canes interdiu conclusos habeas ita, ut noctu acriores sint.* In rubrica et in contextu capitis scriptum videmus *clausos*. Sed *concludere* *bestiam* inde a Plauto (Bacch. 1145, Cist. 275, Curc. 450, Epid. 402, Rud. 610), Terentio (Ad. 552, Phorm. 744), Varrone (r. r. II 1, 4; III 5, 8) per totam fere Latinitatem usque ad Nemesianum, Arnobium, Hieronymum occurrit; patet igitur Catonem quoque hoc vocabulo uti potuisse.

Condire, sum. lem. 127: *Oleam albam quam secundum rindeniam uti vis q. a. m. condias.* Quaerendum est, utrum imperativus *condito*, qui inter verba capitis exstat, a verbo *condire* an a verbo *condere* derivandus sit. Cato, cum plerisque locis *condendi* vocabulo uteretur, in capite antecedente eodem sensu (germ. einmachen) *condiendi* verbum scripsit. Itaque nihil obstat, quominus imperativum *condito* a *condiendo* derivemus et lemmatis quoque formam recte se habere statuamus.

¹⁾ cf. Thes. ling. Lat. s. v. *aedificare*.

Excantare, lem. 168: *Luxum ut excantes*. Hoc verbum apud Catonem omnino non invenitur. Simili autem vi atque hoc loco („incantationibus elicere“) legimus apud Plautum (frgm. apud Non. 2, 260), Lucilium (sat. II 23), Varronem (sat. Men. 151), Propertium (III 3, 49).

Oliva, sum lem. 128: *Epityrum album nigrum variumque q. a. m. ex olivis facias*. A (*q. a. m.-facias* om. P.)

Rubr. *Epityrum album nigrum variumque (utrumque A) sic facito*.

In codicibus Catonianis omnibus locis legimus formas *olea*, *oletum*, *oleitas* uno tantum loco excepto, ubi *olivetum* scriptum est (Keil CXLV). Item apud Varronem forma *olea* ubique exstat; contra autem semper formas *olivetum*, *olivitas* legimus, ibi quoque, ubi Catonis ipsius verba a Varrone citantur, ut vix me retineam, quin credam Varronem in Catonis libro his locis *olivetum* neque *oletum* legisse.

Quod ad ipsam vocabuli *olivae* originem attinet¹⁾ ex Graeco *ἐλαίφα* ortum esse constat; et ita quidem, ut Graeca forma primum in *oleiva*, deinde in *oleva*, *oliva* mutaretur. Ex formis *oleiva*, *oleva* nihil effici poterat nisi *oliva*, neque causa fuit cur *v* littera inter *e* et *a* evanesceret.

Alia res est de forma *oleom*, quae ex *ἐλαίφορ-oleivom-olevom* facta est; ante *o* vocalem enim *v* excidere solet. Cuius tamen formae genetivus, quippe in quo *o* vocalis deesset, *olivi* et esse debebat et erat.

Simili errore, quo postea ex hoc genetivo nominativus *olivom* (Plaut. Pseud. 213), qui nullo modo stare potest, restitutus est, ex formae *oleom* analogia formam *olea* perperam novatam esse mihi persuasum est.

His expositis apparet formam *oliva* potius quam *olea* pro prisca et genuina habendam esse. Utramque autem sine ullo discrimine adhibitam esse vel ex Plauto discimus, apud quem

¹⁾ cf. Walde, Etymol. Wörterbuch p. 429; Weise, l. c. p. 60; Jordan, Herm. XV p. 13—21; Kretschmer, Einleitung in die Gesch. der griech. Sprache p. 112 et. 113; Sommer, Lat. Laut- u. Formenlehre p. 115, 174—176.

et *olea* (Stich. 691) et *oliva* (Curc. 90) legitur; quin etiam in eadem fabula et *oleom* et *olivom* occurrit (Pseud. 213 et 301).

Itaque nihil habemus, cur formam *olivetum*, quam in cap. CXLV exstare dixi, e contextu eiciamus; immo, si quae exposui recte exposita sunt, dubitare licet, an potius ubique *olivetum* restituendum sit.

Quae tamen amplius non curo; satis habeo demonstravisse *olivetum* optime ferri posse. Hac autem forma servata ne *olivae* quidem vocabulum vituperandum est.

E verborum flexione et e syntaxi haec adnotanda sunt.

Contra genuinam lemmatum originem afferri non potest genetivum primae declinationis in *-as* terminantem in eis neque alibi usquam exstare et in formula *pater familias* recentiore forma in *-ae* cadente loco motum esse. Nam Catonem ipsum quoque et *pater familias* et *pater familiae* sine discrimine scripsisse videmus.

Sum. lem. 119: *Ut odorem malum eximas de vino, quid facere debeas*.

Rubr.: *Odorem deteriolem demere vino*.

eximere cum de praepositione coniunctum¹⁾ apud Catonem legitur:

cap. XLII: *... librum cum gemma de eo fico, quod genus esse voles, eximito*.

cap. CXII, 3: *... ubi triduum praeterierit, eximito de dolio*.

Comparari potest CXV: *... de vino manipulum eicito*.

Cum autem hic usus non Catonis unius proprius sit, sed talia similiaque multa exempla apud Varronem et Ciceronem, Columellam et Petronium inveniantur, de origine summarii et lemmatum hac ex formula nihil consequitur.

Idem valet de verbo *addere* cum praepositione *in*, quam accusativus sequitur, coniuncto. Quod est in sum. lem. et rubr. 109: *Oleum si in metretam addes*.

¹⁾ cf. K. Kühner, Lat. Gram. Hannov. a. 1879 p. 362, Hand, Turs. vol. I p. 187.

Hoc sensu *addere*, quod interpretandum est verbo *infundendi*,¹⁾ non solum a Catone ipso adhibetur (cap. CXI), sed etiam a Varrone (sat. Men. 116; l. l. V, 174; r. r. I, 31, 5), Ovidio (rem. am. 552), Columella (XII, 22, 1), Celso (VI, 6, 31) aliisque.

Tituli interrogatione obliqua compositi saepe adverbio *ut* reguntur, quod particulae *quomodo* locum tenet²⁾:

lem. 32: *stercus ut dividat*;

„ 36: *vineam ut curetur*;

„ 108: *fici aridae ut integrae sint*;

„ 110: *virgas murteas uti serves*;

„ 168: *luxum ut excantes*.

Cuius usus exempla ex hoc Catonis libro afferri sane non possunt; tamen Catonem sic nunquam scripsisse neque omnino scribere potuisse non licet dicere. Neque scio an etiam talia exempla haberemus, si maior copia librorum Catonianorum adhuc servata esset.

Ut enim vice particulae interrogativae positum in interrogationibus directis prioris tantum latinitatis est proprium; in obliquis a scriptoribus vetustis et recentioribus aequè adhibetur; cf. Verg. Aen. II, 4; Cic. pro Rosc. 66; de fin. V, 18 (48).

Hac quoque disquisitione absoluta ad id tandem, quod gravissimum est, nos convertimus: disseremus quibus argumentis libri divisionem et summarium rubricasque scriptori ipsi tribuere cogamur.

Praemonenda sunt pauca de lemmatis nonnullis, quorum verba Keil priores editores plerumque secutus in initiis capitum repetenda proposuit, quamquam in archetypo rubricarum tantum locis scripta fuerunt. Ut alibi ex primis capitum verbis rubricae confectae essent, ita his quoque locis initia capitum bis posita postea altero loco omitta esse dixit.

Lemmata sunt haec:

(Keil) X, XI, XX, LXX, CVI, CXXXV, CXXXVI, CLII, CLX, CLXI, CLI (ex parte).

Et de plerisque capitibus editores rem rectè egisse puto

¹⁾ cf. Thes. ling. Lat. s. v. addere.

²⁾ cf. Kühner, l. c. p. 995.

tribus exceptis CVI, CXXXV, CLXII, in quibus a Keilii sententia recedo. Nam cum hic, etiamsi rubricae in contextum non recipiuntur, initia capitum nihilominus optime stare possint, non video cur codicibus fidem non habeamus.

Itaque testimoniis genuinae originis, quae in tribus illis titulis inveniuntur, uti non dubitabo.

Iam videamus ex quibus omnino argumentis concludi possit summarium et lemmata genuina et vere Catoniana esse.

Cibaria et vinum. Lem. 65: *Familiae cibaria quanta dentur; Vinum familiae quantum detur.*

Si verba *cibaria* et *vinum* suam ac propriam vim habuissent, scribendum fuit *quantum vini* et *quantum cibariorum*. Immo partes dicit Cato demensas vini et cibariorum, quod germanice Weinrationen et Speiserationen vertimus.

Hunc autem sensum his vocabulis non saepe subesse sed apud vetustiores tantum scriptores inveniri eo apparet, quod eius duo tantum exempla praesto sunt:

Cato cap. LX (K.): ... *cibaria annua* ...

Varro, l. l. V, 16: *cibaria duplicia*.

Involvolus; sum. lem. 104: *involvolus in vinea ne siet A; convolvulus P;*

Rubr.: *involvolus convolvulus in vinea ne siet.*

Hoc vocabulum non citatur, nisi bis¹⁾, ex Plauto Cist. 561: ... *involvolum*, quae in pampinis intorta implicat se et ex Paulo (ex Fest.) p. 112 (8): *involvus* (e. c. Keil: *involvulus*) *vermiculi genus, qui se involvit pampino*.

Hoc verbum perrarum et pervetustum in solo summario et rubrica servatum esse, quamquam in contextu capituli bis forma *convolvulus* exstat, mihi videtur summi esse momenti.

Quod autem in summario codicis Marciani scriptum fuit *convolvulus* et in rubrica *involvulus convolvulus* codicibus A et P traditur, rubricae status docet quomodo haec res explicanda sit: recentior forma pro glossemate habenda est, quod in contextum illatum in cod. Marciano genuinum vocabulum loco movit.

Salsura; lem. 170: *salsura pernarum et ofellae puteolanae.*

¹⁾ cf. Keil, ed. Catonis II, 1 p. 117, unde locos desumpsi.

Rubricam in initio capitis repetendam non esse supra dixi. Vocem *salsura*, quamquam apud Catonem alibi scripta non est, tamen priscae latinitatis temporibus usitatam fuisse cognoscitur ex Plauti Stich. 92: ... *animae salsura* et Varronis r. r. II, 4: ... *corpus suis, quod in salsura fuit*.

Vasa iuga et vasa torcula;

lem. 14: *quomodo vasa torcula V iuga instruere oporteat*.

Lemma ex capitis verbis omnino non pendet.

iugus: Cat. 10 (2): *vasa olearia instructa iuga V*.

ibd. 145 (1): ... *si sex iugis vasis opus erit, facito*...

Quibus testimoniis confirmatur adiectivum *iugus* vi passiva adhibitum inter Catoniana vocabula esse referendum. Praeterea hoc vocabulum, vi tamen activa, servatum est in cognomine Iunonis *Iugae*, quae matrimonia condant (cf. Paul. ex Fest. 104, 18). Cum autem verba, quae ad deorum nomina cultumque pertinent, antiquissimi esse sermonis reliquias inter omnes constet, duo habemus testimonia, quae ad tempora satis antiqua referenda sunt. Contra ex insequentium aetatum libris ne unum quidem exemplum afferre possumus. Quodsi virorum doctorum sententiam secuti et inscriptiones et summarium a Catone abiudicarem, valde mirandum esset scriptorem quendam aut librarium vocabulum illud adhibuisse, quo suis ipsius temporibus nemo iam utebatur.

Idem fere dicendum est de adiectivo *torculus*, quod in eodem lemmate occurrit; citatur ex Catone ipso (1, 4, 11, 1, 14, 2, 26, 146, 3) et bis ex Varrone (I, 55, 7, III, 2, 8), qui tamen *torcularius* scribere maluisse videtur. Quae vox insequentibus saeculis omnino successit in locum vocis *torculus* prorsus evanescit.

Efficere; rubr. 34: *ad oleam cogendam quae pares; oleam cogendam et effitiundam (-endam P) locato (oleam — locato in summario om.)*.

In verbis extremis *oleam cogendam et efficiundam locato* tria sunt, quae mihi alicuius momenti videntur esse.

Primum verbum *efficere* ipsum, quo scriptores Latini recentiores hoc modo non ita saepe utebantur. Cato similibus locis plerumque *facere* usurpavit, nisi quod bis de oleo *efficiendo* scripsit

(LXIV, 1 et 2). Sed ex Plauto quoque et Terentio exempla praesto sunt:

Bacch. 233: *machinabor machinam, unde aurum efficiam amanti erili filio*;

Pseud. 590: *eo sum genere gnatus: magna me facinora decet efficere*...

Terent. Heaut. 584: *actumst: hic prius se indicarit quam ego argentum effecero*.

Inde consequi arbitror, ut talis usurpatio verbi *efficere* apud vetustiores scriptores admodum trita fuerit, rara apud recentiores; qua re mea quidem sententia summarii et lemmatum fides valde confirmatur.

Deinde proprium est Catonis illud *oleam efficere*, cum nostro iure *oleum* expectemus.¹⁾

Denique forma gerundivi in *-undus* terminans, quam codex A servavit, speciem vetustatis prae se fert.

Faenisicia; lem. 63: *de foenisicio P de fenisica A*.

Hoc vocabulo Cato nusquam alibi usus est; sed priscum est rei rusticae proprium, quo scriptores Latini adeo usi non sunt, ut apud eos solos occurrat, qui de re rustica scripserint; e. gr. legitur apud Varronem I, 47, 49 (1), 56.

De deminutivis. Catonem, cum rustico et vulgari quadamtenus sermone usus sit, deminutivas vocum formas in deliciis habuisse satis constat. Catoniani igitur sermonis vestigia cognoscimus in duobus lemmatis, in quibus deminutivae formae e contextu non pendentes inveniuntur, lem. 88: *globulos* et 170 *ofella*. De verbo *globulus* nihil adiciendum, sed de *ofella* nonnulla exponere haud abs re est. Videtur vox illa esse culinaria neque in Catonis libro neque in Varronis operibus reperitur; conformata est eundem in modum atque verba Catoniana *labellum*, *trulla* (ex *truella*); simile etiam *matellio*.

Quae ad verborum, ut ita dicam, supellectilem attinent, hic habes. Sequitur, ut exemplis comprobem verborum quoque flexionis et syntaxis priscae summarium et lemmata nonnunquam formas ac proprietates servasse.

¹⁾ cf. Cato. cap. CXLV (K.); Turnebus, Adversariae X, 18.

Vetusta forma nominativi singularis secundae declinationis occurrit in lem. 135: *alvos*.

Eiusdem vocabuli accusativus *alvom*. (lem. 123) priscam accusativi terminationem retinuit.

Ablativum singularis numeri tertiae declinationis in -i cadentem servatum videmus in *sementi* (38). Quae ablativi forma optime congruit cum accusativo *sementim*, qui in contextu scriptus est; nam Cato eorum verborum, quae accusativum in -im terminant ablativum in -i exeuntem facere solet.¹⁾

Gerundiva in -undus cadentia, quae prisci sermonis propria sunt, reperimus haec:

Rubr. 34 (K. XXXI): *effitiundam* (A)

sum. lem. 153: *legundae*

sum. lem. 154: *faciundae* (etiam in rubr.)

sum. lem. 159: *vendundis*.

Cato ipse octies hanc gerundivi terminationem usurpavit.²⁾

Plura ex syntaxi afferri possunt.³⁾

Singularem numerum pro numero plurali ponere Cato in deliciis habuisse videtur eoque semper fere in leguminibus enumerandis usus est. Quod ex his exemplis facile cognosces: II, 7: *plostrum vetus*; ibd. *servum senem, servum morbosum*; III, 2: *olea ubi lecta siet ... oleam deicere solere ...*; breviter enumero: III, 3; III, 4; V, 3; V, 4; V, 6; V, 8; VI, 1; VI, 2; VI, 4; VIII, 2. Aliaque testimonia haud pauca non desunt.

Lemmata, in quibus singularis pluralis loco adhibetur, sunt haec: 28, 34, 36, 40, 43, 48, 52, 55, 57, 60, 72, 73, 83—87, 89—97, 99, 100, 102, 104, 127, 128, 138, 140, 153—157, 169, 170.

Miro quodam modo e quattuor membris enumerationis primum et alterum et interposito coniunguntur, reliqua nullo modo cohaerent hoc loco:

lem. 40: *de faba et vicia siligine hordeo*.

Quid dices si demonstrabo Catonem ipsum non semel sed

¹⁾ cf. Weise l. c. p. 67; Keil, ed. II, 1 p. 46.

²⁾ cf. Weise p. 45; Keil II, 1 p. 13.

³⁾ cf. L. Dietze, De sermone Catoniano p. 26—31.

septies hoc modo enumerationes composuisse; (Keil) X, 4: ... *molas asinarias unas et trusatiles unas hispanienses unas ...*

VI, 4: *Qui locus vino optumus dicetur esse et ostentus soli aminnium minusculum et geminum eugeneum helvolum minusculum conserito*.

CXX: *Mustum si voles totum annum habere, in amphoram mustum indito et corticem oppicato demittito in piscinam*.

CLX: ... *ubi coierint ... id manu prehende et dextera sinistra praecide ad luxum aut ad fracturam alliga sanum fiet*.

Maxime vero memoria dignus est locus

VIII, 1: *ficos mariscas in loco cretoso ... serito; africanas et herculaneas sacontinas hibernas tellanas atras pediculo longo, eas in loco crassiore ... serito*.

Praeterea affero locos X, 5, ubi et verborum agmini ante lectos interpositum est et XII, ubi et ante cuneos inseritur. Qui loci longiores sunt, quam qui integri adscribantur.

Compositionem talem esse rarissimam et inauditam fere nemo negabit. Cognoscimus ex ungue leonem, ex hac re Catonem.

Offensionem quandam habet formula *quid anni* (lem. 20), quae pro *quando* posita est. Verum Cato ipse quoque in medio verborum huius capitis tenore eodem sensu *quidvis anni* scripsit ita, ut formula illa non modo nullam moveat suspicionem sed etiam inter testimonia genuinae originis referri debeat.

Secundam in verbis personam sive alloquendi usum, quae proprietas sermonis Catoniani ei, qui librum de agri cultura leget, ultro fere se offeret, non deesse in lemmatis ac summario nostro iure exspectamus. Et numerus titulorum, qui secundam personam exhibent, re vera tantus est, ut omnes enumerare vix possim; nonnulli sufficient:

6, 10, 24, 25, 31, 32, 34, 50, 125, 133, 141, 146, 160, 168; praeterea summarii lemmata 118, 119, 123, 125 aliaque tredecim. Ex Catonis libro ipso pauca adicio, quae casus obtulit:

LII, 1: bis,

LIV, 1: bis,

2: semel,

3: quinquies,

CLX, 2: semel.

Loco imperativi coniunctivus ex mera coniunctione ut suspensus usurpatur in lemmatis his¹⁾:

6, 26, 28, 29, 30, 32, 35, 37, 110, 133, 146, 168.
Hunc quoque verum esse Catonis usum dicendi multis exemplis comprobare vix opus est, cum nemo iam de hac re dubitet; tamen nonnulla affero:

II, 5; quater,
XIV, 3; ter,
XV, 1; semel,
CVII, 1; semel.

Simili modo atque in locis modo enumeratis coniunctivus, infinitivus absolutus pro imperativo adhibetur in lemmatis:

77, 118, 140, 164.
Talis infinitivus legitur apud Catonem ipsum cap. CX, CXXII, CXXIII, CXXVII, CXXVIII aliisque locis; medio in verborum tenore exstat e. gr. II ter et LXX.²⁾

Cato „eam enuntiati partem, cui maxima vis est, ab initio enuntiati collocare“ solet³⁾ ita, ut inde pronomen interrogativum vel quidquid ibi positum erat, removeatur. Lemmata quoque fere omnia hoc modo composita sunt velut 3, 4, 5, 6, 8, 10, 16 aliaque multa.

Denique, ut ad finem tandem perveniamus, de ellipsis figura monendum est, quae comparet in lemmatis

157: *lex vino in doliis*,

158: *lex pabulo [locando] <vendundo>*;

qua figura Cato ipse quoque usus est in initiis capitum LVI—LIX.⁴⁾

His peractis nihil de sermone intactum me reliquisse spero.

¹⁾ cf. Kühner p. 141 adn.; Holtze, *Syntaxis priscorum*, II p. 161.

²⁾ cf. Dietze l. c. p. 27; Keil, *Observationes criticae in Catonem et Varronem* p. 33 et 57.

³⁾ O. Schoendoerffer, *De genuina Catonis de agri cult. libri forma*, Regimont. a. 1875 p. 11; Weise l. c. p. 92.

⁴⁾ Nam *familiae*, quod in horum capitum initiis exstat, pro dativo neque pro genetivo accipiendum est; quod demonstratur summarii lemmatis et rubricis 65 et 66 rubricaque 67 (quae ad capita editionis Keiliana LVI—LVIII pertinent); nam in eis *familiae* voci adiecta sunt verba quantum detur.

Iam vero ad id transeamus, quod mihi extremum proposueram: ad interpretationem lemmatum 14, 77, 145, 170.

Lem. 14: *Quomodo vasa torcula V iuga instruere oporteat.*

Quae de verbis *iugus* et *torculus* dicenda sunt, supra dixi et demonstravi utrumque vocabulum nisi apud Catonem nusquam fere inveniri.

In rubrica, quae ante caput ipsum scripta est, errore aperto librarius *iugerum* pro *iuga* posuit.

Nunc vero quaeritur qua de re in capitulo illo agatur et an eius argumentum lemmate recte relatum sit.

Singulas res, quae capite, de quo agimus, tractantur, partes preli esse cum ex ceteris scriptoribus rei rusticae tum prelis ipsis antiquis, quae Stabiis et Pompeis e terra effossa sunt, iam dudum compertum habemus.¹⁾

Quod cum ita sit, intellegimus Catonem capite illo de prelo parando egisse.

Ergo tale quid lemmate contineri necesse est, siquidem recte capitis argumentum indicat.

Cardo igitur totius quaestionis vertitur in verbis *vasa torcula iuga instructa* recte interpretandis, de quibus viri docti adhuc dissensus videntur.

Cato non solum capite XII (ed. K), de cuius lemmate quaeritur, de rebus ad oleum parandum necessariis scripsit, sed etiam cap. X (2) talia tractat, ubi, ut videtur, universum oleitatis apparatus comprehendere voluit. Sed miramur nec preli ipsius neque eius partium eo loco mentionem fieri. Commemorantur autem ibi *vasa torcula iuga instructa*. Quae cum ita sint, nonne statuere debemus his potissimum verbis id ipsum significari, quod desideramus, prelum? Nam id instrumentum, sine quo oleum fieri non potest, a Catone in tali enumeratione omissum esse verisimile non est.

Rursus, si hanc statuimus verborum illorum significationem, ultro intellegitur cur in capite X (2) rerum capite XII enumeratarum ratio habita non sit: continentur eae in *vasis torculis*

¹⁾ cf. H. Blümner, *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern*, Lips. a. 1875 vol. I p. 337sq.

iugis instructis. Itaque ad Turnebi sententiam¹⁾ accedo, qui statuit vasa illa esse „prela olearia cum omni suo instrumento“.

Quibus ita constitutis efficitur lemma 14 (XII ed. K) interpretandum esse hoc sensu: quomodo prelum paretur. Hoc autem re vera capitis argumentum esse supra exposui.

„At genuinae originis testimonium non est, quod capitis argumentum lemmate recte indicatur.“

Per se sane testimonium non est; sed quod argumentum verbis post Catonem omnino fere inusitatis recte indicatur, hoc ego quidem ad fidem lemmatum firmandam nonnihil valere puto.

Paulo difficilius explicatur lem. 77: *vasa vinaria et olearia extollere*. Sed dubium non est, quin caput ipsum de prelo dissolvendo eiusque partibus reponendis scriptum sit. Itaque mihi persuasum est *extollere*, quod etiam in initio capitis ipsius legitur, idem fere valere atque *dissolvere*. Quae vis, quamquam exemplis non comprobatur, tamen optime ferri potest.

Sequitur lem. 145: *politionem quo pacto redemptori dare debeas*, et

146: *vineam redemptori partiaro ut des*. Politio sive cura agri in eo spatio temporis, quod interest inter sementim et messem, tradi solebat *politori*, qui aut pecuniam aut partem messis ipsius pro praemio acceperat.²⁾ Is autem, qui hoc modo *locatione* aliquid faciendum suscipiebat, a Catone ipso alibi *redemptor* appellatur (cf. CXLIV 3 et CXLV 3). Qua re observata intellegimus lemmata 145 et 146 optime stare.

Unum restat lemma 170:

sum.: *de salsura ofellae puteolanae*,

rubr.: *de salsura pernarum et ofellae puteolanae*.

In summario librarius verba *pernarum* et spatio fortasse in charta deficiente omisisse videtur. In capite ipso de *ofellis puteolanis* nihil scriptum est ita, ut parum constet, quid omnino

fuerint. Sed cum *ofellarum* mentio facta non sit, quis, nisi scriptor libri ipse, scire potuit praecepta de pernīs saliendis ad ofellas quoque puteolanas esse referenda?

Testimonia, quae excussis summario lemmatisque ipsis apparent, enumeravi; nonne ex iis affatim elucet neminem nisi Catonem ipsum rerum illarum auctorem esse?

Quodsi etiam nunc quis de earum genuina origine dubitat, velim dicat mihi cui tandem saeculo tribuenda sint?

Paulo post aetatem Macrobiani, qui Catonem bis citat, liber de agri cultura, quippe cuius apud scriptores posteriores nulla fiat mentio, oblivione videtur obrutus esse; neque verisimile est alicui operae pretium fuisse scriptorem, quem nemo iam legebat, inscriptionibus summarioque instruere. Sequitur, ut aut a viro docto, qui ante Macrobianum fuit, aut a librario medii aevi ineuntis — nam hoc fere tempore codicum archetypus exaratus est — tituli spurii confecti sint.

Priori opinioni, quae fuit a viro docto ante Macrobiani aetatem summarium lemmataque esse confecta, repugnant haec:

Virum aliquem doctum Catonis libro emendando operam dedisse omnino non memoriae traditur, neque tamen in univ[er]sum ignoramus grammaticos illorum temporum eorumque studia. Relinquitur unum, ut opinemur brevi ante Macrobianum vel ipsa eius aetate, tum, cum magnus numerus scriptorum priscorum emendabatur, etiam Catonem denuo editum et hac occasione summario lemmatisque ornatum esse. At nemo tum sermonem Catonianum exacte imitari studuisset, sed ii tituli, qui illis temporibus ad priorum saeculorum scriptores confecti sunt, suae aetatis sermonem non dissimulant neque vetusti colore, ut ita dicam, fucati sunt.¹⁾

Quibus perpensis hanc sententiam abrogandam esse intellegimus.

Etiam magis autem a vero aberraremus, si librario medii aevi tribueremus lemmata illa Catoniana. Quem tandem monachum — vel quemcumque mortalium hunc librum tum

¹⁾ cf. Turneb., advers. VII 22; X 18. Keil II 1 p. 154.

²⁾ H. Gummerus, Der röm. Gutsbetrieb als wirtschaftl. Organismus e. q. s. in Klio, vol. supplet. I fasc. add. 5 p. 31–32.

¹⁾ velut lemmata a Torquato Gennadio Martialis carminibus adiecta.

descripsisse putamus — ita penitus Catonem cognovisse et omnino linguae Latinae ita peritum fuisse arbitramur, ut auctoris antiquissimi dicendi genus accuratissime imitando exprimere posset? Ut illud silentio praeteream codicum paucitate cognosci librum de agri cultura ne tum quidem maiore studio lectitatum esse.

Id certe hac quoque via assecuti sumus, ut summarium et lemmata Catoniana antiquissimis temporibus confecta esse dicamus.

Sed iam quaestionem ad finem perduximus eique illa, quae effecimus, respicientes et complectentes quasi fastigium imponamus.

Quamquam nonnulla, quae offendere possint, etiam nunc tollenda relinquuntur, tamen in universum me demonstravisse spero genuinam summarii et lemmatum originem gravissimis argumentis confirmari.

Verba formaeque vetustissima, quae scriptores recentiores omnino fere non usurpant, proprietatesque sermonis Catoniani, quae ad syntaxin pertinent, eodem modo in summario lemmatisque quo in libro ipso adhibentur; argumenta capitum lemmatis rectissime indicantur; quae lemmata si tolleremus interdum difficilior cognosceretur, quid voluerit scriptor. Denique si quaerimus cuinam saeculo summarium et lemmata tribui possint, ad ipsa priscae Latinitatis sive Catonis tempora reducimur.

Quibus omnibus commotus sine ulla dubitatione statuo Catonem ipsum et summarium et lemmata confecisse.

Quod si rectum esse concedimus, nunc tandem prorsus constat libri de agri cultura structuram et dispositionem, quae servatae sunt quasque hodie tenemus, easdem esse quas Cato ipse composuit.

Appendix.

Nonnulla, quae ad divisionis potissimum usum apud populos antiquos, qui regiones ad orientem versas incolebant, pertinent, hoc loco exponere haud abs re esse mihi videbatur. Longe maximam partem eorum, quae hoc loco exponentur, P. Jensen, vir doctissimus, a me rogatus benignissime meum in usum composuit; quam propter liberalitatem ei gratias maximas agere non praeterritam. Illae scilicet, quas dixi, nationes in universum similibus modis atque Graeci et Romani scriptorum ampliorum capita secernere solebant; res haud dubie digna, quae commemoretur.

In monumentis Assyriis Babylonicisque verborum quidem distinctionem saepissime adhibitam videmus, sed ita ut certae de ea leges non exstitisse videantur.

Sectiones autem argumenti in oratione continua, quarum aut minor aut maior ambitus est, ibi distingui possunt: novae partes non solum incipiuntur a novis versibus sed etiam lineis intermissis a partibus antecedentibus separantur. Quae lineae inter novissimos versus praecedentium et primos novorum capitum in transversum ducuntur. Quibuscum lineis paragraphum et diplen, quibus Graeci utebantur, non inepte componi posse arbitror.

Simili ratione, lineis transversis, ibi in sermone poetico singula quoque enuntiata discerni poterant.

Interdum etiam scribae legentium oculos in novarum partium initia convertere eo conabantur, quod omnes versus revocabant a margine praeter eos, qui capitum initia efficiebant. Ab hoc distinctionis modo Graecorum Romanorumque usum, quippe

qui primas capitum litteras in marginem promoveant, non multum differre apparet.

Quod ad capitum finem attinet, apud Assyrios Babyloniosque extremas contextus atque singulorum capitum litterae utique in extremorum versuum fine ponendae erant.

Inscriptionibus capitum populi illi, de quibus quaerimus, in incantamentis tantum sive carminibus magicis usi esse videntur. Unicuique enim carmini signum, quod *incantamenti* significatum habet, praescribi solet. In universum subscriptionibus potius contextus partium argumenta indicabant.

Monumenta Aramaica, quae ad antiquissima saecula referuntur, verborum tantum divisionem exhibent. Maiorum partium distinctionis nullum ibi exstat vestigium.

Alius videtur Hebraeorum usus fuisse. In monumento certe, quod Mescha, Moabitarum rex, nono a. Chr. n. saeculo victoria ex Israelitis parva erexit, non modo verba scripturae sed etiam maiores contextus partes separantur.¹⁾

Atque in Iudaeorum scriptis sacris inde a temporibus satis antiquis partes eorum maiores ita distinguebantur, ut a novis versibus inciperent litteris a margine revocatis (parascha aperta); partes autem minores spatiis vacuis intermissis distingui solebant (parascha clausa).²⁾

Capitum argumenta hic illic subscriptionibus indicabantur.³⁾

Agmen claudant monumenta, quorum oratio Phoenicio sermone composita est. In iis quoque easdem fere divisionis rationes atque apud populos, quos hucusque enumeravi, invenimus. Nova capita a novis versibus incipi possunt. Hoc factum videmus in monumentis duobus, quorum unum Massiliae inventum est quintoque aut quarto a. Chr. n. saeculo tribuendum videtur

¹⁾ cf. quae Hauck exposuit in Realencyklopädie für protest. Theologie u. Kirche vol. II p. 715.

²⁾ cf. Hauck, l. c. p. 722; O. Schmid, Über verschiedene Eintheilungen der heil. Schrift, Graz a. 1892, p. 4—6; L. Blau, la letteratura moderna sul libro dal punto di vista del libro ebraico, Florentiae a. 1910, p. 32, 51 saepius.

³⁾ cf. Blau, l. c. p. 29.

esse, alterum, quod in Africa regnoque Tunitano e terra prodiit, ad quartum aut tertium a. Chr. n. saeculum videtur referendum esse. In exemplo Massiliensi eodem modo atque alibi praeter hanc divisionis rationem exitus quoque eorum versuum, qui capitum novorum initia praecedunt, litteris carent.

Interstitio vacuo duae contextus partes secernuntur in inscriptione illa, quam *Eschmunazar* erexit; hoc autem monumentum quarti a. Chr. n. saeculi ineuntis videtur esse.

Vita.

Natus sum Robert Friderici Borussus in oppido Hasso-Nassoviae, cui nomen est Spangenberg, a. d. IX Kal. Nov. a. MDCCCLXXXVIII, patre Guilelmo matre Johanna e gente Gleim. Fidem profiteor evangelicam.

Non multo post me natum parentes Cassellae sedem collocaverunt, ubi ipse litterarum elementis instructus postea per novem annos gymnasium frequentavi, cui nomen est lyceum Fridericianum.

Maturitatis testimonium paschis a. 1907 adeptus Jenam migravi, ut studiis antiquarum et historicarum litterarum me dederem. Bis sex mensibus post almam matrem Fridericianam Halensem adii, cuius civis fui per unum semestre. Denique Marpurgum me contuli, ubi studia mea continuarem atque perficerem. Hic examen rigorosum superavi die 21 mensis Junii a. 1911 atque ad diem promotionis versatus sum.

Docuerunt me viri doctissimi hi: Jenenses: Delbrück, Diehl, Eucken, Goetz, Graef, Hirzel, Judeich, Mentz; Halenses: Bechtel, Consbruch, Goldschmidt, Ihm †, Robert, Wissowa; Marpurgenses: Birt, Brackmann, Busch, Cohen, Geldner, Glagau, Kalbfleisch, Klebs, Maaß, Natorp, v. d. Ropp, de Sybel, Vogt.

Ad proseminarii philologi exercitationes me admiserunt Diehl, Goetz (Jenae), Consbruch, Ihm (Halis). Marpurgi per ter sex mensis benignitate Birtii, Maaßii, Kalbfleischii directorum seminarii philologi sodalis fui. Exercitationibus historicis ut interesssem permiserunt Jenae Mentz et Keutgen, Marpurgi v. d. Ropp per senos menses, Klebs per tria semestria; ad seminarium philosophicum me admisit Natorp per unum semestre.

Viris, qui me docuerunt, omnibus gratias ago; imprimis vero Theodoro Birt me gratiam et debere et habere maximam semper profitebor, qui ad hoc opusculum conscribendum me incitaverit nec unquam desierit studiis meis favere benignissime.
